

บทความที่ ๘๗ ประจำปี ๒๕๕๘ – การปฏิบัติธรรมตามแนวธัมมานุสम्मปฏิบัติ

ความเป็นผู้คงแก่เรียน ฟังมากจากผู้รู้ อ่านมากด้วยการค้นคว้าและการวิจัยธรรมทั้งหลายเหล่านี้ เป็นจุดเริ่มแรกที่สุดในการพัฒนาปัญญา เพื่อให้ได้องค์ความรู้ใหม่ทันเหตุการณ์ ที่เกิดขึ้นและเปลี่ยนแปลงตามยุคสมัย คือ มีสติชาตญาณที่จะเรียนรู้อย่างเท่าทันการ ไม่ใช่บุคคลที่มีความนึกคิดล้าหลังไม่เข้าสมัยนิยม หรือ เก่าคร่ำครึ (Obsolete) แต่มีสติสัมปชัญญะ (Temperance) ที่จะพิจารณาใส่ใจเรื่องต่างๆ ที่เกิดขึ้นทั้งหลายนั้น ด้วยการใช่วิจารณญาณหรือเหตุผลอย่างมีดุลยพินิจรอบคอบ ไม่ตัดสินอะไรด้วยอารมณ์แห่งทิฏฐิของตนอย่างผิดๆ ไม่เป็นไปตามความจริงหรือ “กฎธรรมชาติ” ตามนัยของทางธรรมนั้น “ความเป็นผู้คงแก่เรียน” นั้นเรียกว่า “พหุสัจจะ” (Great Learning) คือ ความเป็นผู้ได้ศึกษาเล่าเรียนมาก ถ้าเป็นไปได้ ก็ให้ถึงขั้นเป็นผู้รู้แจ้งโลกเป็นอย่างดี นั่นคือ เข้าใจเรื่องโลกวิสัยอย่างถูกต้องว่า “การเกิดมาบนโลกใบนี้ ย่อมเป็นบุคคลผู้มี ชาติ-พยาธิ-มรณะ-โสกะ-ปริเทวะ-ทุกข์-โทมนัส-อุปายาส เป็นธรรมดา” (มีเกิด เจ็บ ตาย ความโสกะ ความคร่ำครวญ ทุกข์ โทมนัส และความคับแค้นใจ เป็นเรื่องปกติที่เกิดมาเป็นคน) ไม่ใช่เป็นเทวดา แต่เป็นเจ้าของนครแห่งสังสารทุกข์ตั้งแต่เกิด หรือมีชีวิตที่ติดลบด้วยกรรมในอดีตชาติเป็นตัวกำหนดแดนเกิดในชาตินี้ โดยพิจารณาตามความเชื่ออย่างมีเหตุผล ที่เรียกว่า “กัมมัสสกตาสัทธา” สำหรับองค์ความรู้ดังกล่าวนี้ ย่อมแสวงหาได้ด้วยการฟังธรรมหรือศึกษาค้นคว้าจากคัมภีร์หรือตำราต่างๆ ด้านพระพุทธศาสนา เพื่อทำให้เกิดความเห็นที่ถูกต้อง “สัมมาทิฏฐิ” (สัมมัตตสนะ) ที่เรียกว่า “ปรโตโมสะ” คือ เสี่ยงจากผู้อื่น การกระตุนหรือชักจูงจากภายนอก นั่นคือ การรับฟังคำแนะนำสั่งสอน เล่าเรียน หาความรู้ สนทนาซักถาม ฟังคำบอกเล่าชักจูงของผู้อื่น โดยเฉพาะการสดับสัทธรรมจากท่านผู้เป็นกัลยาณมิตร แล้วทำตนให้ถึงพร้อมด้วย “โยนิโสมนสิการ” คือ การใช้ความคิดถูกวิธี ความรู้จักคิด คิดเป็น คือ ทำในใจโดยแยบคายมองสิ่งทั้งหลายด้วยความคิดพิจารณา รู้จักสืบสาวหาเหตุผล แยกแยะสิ่งนั้นๆ หรือปัญหานั้นๆ ออกให้เห็นตามสภาวะและตามความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย ฉะนั้น ทั้ง “ปรโตโมสะ” กับ “โยนิโสมนสิการ” นั้นย่อมหมายถึง ทางเกิดแห่งแนวความคิดที่ถูกต้อง หรือต้นทางของปัญญาและความดีงามทั้งปวงที่จะเกิดขึ้นกับบุคคลนั้นได้จริง พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงตรัสว่า:

“เราไม่เห็นเห็นธรรมอื่น แม้สักข้อหนึ่ง ซึ่งเป็นเหตุให้สัมมาทิฏฐิที่ยังไม่เกิด ก็เกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นแล้ว ก็เจริญยิ่งขึ้น เหมือนโยนิโสมนสิการเลย”

ดังนั้น “การศึกษา” (Education) จึงมีบทบาทสำคัญอย่างยิ่งยวดในการศึกษาพระศาสนา (ไตรสิกขา) ที่นอกเหนือจาก การอบรมสั่งสอนตามเชิงวัฒนธรรมจากสถาบันครอบครัวและสังคม แต่ในทางพุทธศาสนานั้น ให้ถือตนเองเป็นศูนย์กลางแห่งการเรียนรู้ตลอดชีวิต ที่ต้องหมั่นมนสิการกรรมฐานด้วย “กายคตาสติ” คือ การกำหนดสติอันไปในกาย นั่นคือ กำหนดพิจารณาภายใน ให้เห็นว่าประกอบด้วยส่วนต่างๆ อันไม่สะอาด ไม่งาม น่ารังเกียจ เป็นทางรู้เท่าทันสภาวะของภายใน มิให้หลงใหลมัวเมา หรือ การเจริญอนุปัสสนา

ในฐานะกายหรือร่างกายของตน หรือการตั้งสติกำหนดพิจารณากาย ให้รู้เห็นตามเป็นจริงว่า “**เป็นแต่เพียงกาย ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา**” ที่เรียกว่า “**กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน**” โดยเน้นในวัตถุ ๖ ประการ ดังนี้

- (๑) “**อานาปานสติ**” คือ กำหนดลมหายใจเข้าออก
- (๒) “**อิริยาบถ**” คือ กำหนดรู้ทันอิริยาบถในการเคลื่อนไหวต่างๆ
- (๓) “**สัมปชัญญะ**” คือ สร้างสัมปชัญญะในการกระทำเคลื่อนไหวทุกอย่าง
- (๔) “**ปฏิกูลมนสิการ**” คือ พิจารณาส่วนประกอบอันไม่สะอาดทั้งหลายที่ประชุมเข้าเป็นร่างกายนี้
- (๕) “**ธาตุมนสิการ**” คือ พิจารณาเห็นร่างกายของตนโดยสักว่าเป็นธาตุแต่ละอย่างๆ
- (๖) “**นวสีวลิกา**” คือ พิจารณาซากศพในสภาพต่างๆ อันแปลกกันไป ใน ๕ ระยะเวลา ให้เห็นคติธรรมดาของร่างกาย ของผู้อื่นเช่นใด ของตนก็จักเป็นเช่นนั้น

อนึ่ง สำหรับข้อ (๕) “**ธาตุมนสิการ**” นั้น ให้พิจารณาในรายละเอียดเพิ่มเติมในหัวข้อธรรม “**ธาตุกัมมัญฐาน ๔**” ดังนี้

“**ธาตุกัมมัญฐาน ๔**” หมายถึง **กรรมฐานคือธาตุ กรรมฐานที่พิจารณาธาตุเป็นอารมณ์** คือ กำหนดพิจารณากายนี้แยกเป็นส่วนๆ ให้เห็นว่าเป็นเพียงธาตุสี่แต่ละอย่าง ไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ตัวตนของเรา ได้แก่

- (๑) “**ปฐวีธาตุ**” คือ ธาตุที่มีลักษณะแข็งแข็ง ภายในตัวก็มี ภายนอกตัวก็มี กล่าวเฉพาะที่เป็นภายใน สำหรับกำหนด พอให้สำเร็จประโยชน์เป็นอารมณ์ของกรรมฐาน ได้แก่ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ม้าม หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด ไข้ใหญ่ ไข้เล็ก อวัยวะใหม่ อวัยวะเก่า หรือสิ่งอื่นใดก็ตามในตัว ที่มีลักษณะ แข็งแข็ง เป็นต้น อย่างเดียวกันนี้
- (๒) “**อาโปธาตุ**” คือ ธาตุที่มีลักษณะเอิบอาบ ภายในตัวก็มี ภายนอกตัวก็มี กล่าวเฉพาะที่เป็นภายใน สำหรับกำหนด พอให้สำเร็จประโยชน์เป็นอารมณ์ของกรรมฐาน ได้แก่ ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา เปลวมัน น้ำลาย น้ำมูก ไข้ข้อ มูล หรือสิ่งอื่นใดก็ตามในตัว ที่มีลักษณะเอิบอาบ เป็นต้น อย่างเดียวกันนี้
- (๓) “**เตโชธาตุ**” คือ ธาตุที่มีลักษณะร้อน ภายในตัวก็มี ภายนอกตัวก็มี กล่าวเฉพาะที่เป็นภายใน สำหรับกำหนด พอให้สำเร็จประโยชน์เป็นอารมณ์ของกรรมฐาน ได้แก่ ไฟที่ยังกายให้อบอุ่น ไฟที่ยังกายให้ทรุดโทรม ไฟที่ยังกายให้กระวนกระวาย ไฟที่ยังอาหารให้ย่อย หรือสิ่งอื่นใดก็ตามในตัว ที่มีลักษณะร้อน เป็นต้น อย่างเดียวกันนี้
- (๔) “**วาโยธาตุ**” คือ ธาตุที่มีลักษณะพัดผันแครงตั้ง ภายในตัวก็มี ภายนอกตัวก็มี กล่าวเฉพาะที่เป็นภายใน สำหรับกำหนด พอให้สำเร็จประโยชน์เป็นอารมณ์ของกรรมฐาน ได้แก่ ลมพัดขึ้นเบื้องบน ลมพัดลงเบื้องต่ำ ลมในท้อง ลมในไส้ ลมชานไปตามตัว ลมหายใจ หรือสิ่งอื่นใดก็ตามในตัว ที่มีลักษณะพัดผันไปเป็นต้น อย่างเดียวกันนี้

จากตัวอย่าง “ธาตุ” ที่แสดงข้างต้นนี้ ใน “ปฐมวิธธาตุ” มี ๑๕ อย่าง ใน “อาโปธาตุ” มี ๑๒ อย่าง เต็ม “มัตถลุลค์” คือ มันทวมอง เข้าเป็นข้อสุดท้ายใน “ปฐมวิธธาตุ” รวมเป็น ๓๒ เรียกว่า “อาการ ๓๒” หรือ “ทวัตติงสาการ” (มัตถลุลค์ไม่มีในปฐมวิธธาตุ ๑๕ อย่าง เพราะรวมเข้าในอัญญิมิถุชะ คือเชื้อในกระดูก) “ธาตุกัมมัฏฐาน” นี้ เรียกอย่างอื่นว่า “ธาตุมนสิการ” คือ การพิจารณาธาตุ บ้าง “จตุธาตวัญญาน” คือ การกำหนดธาตุ ๔) บ้าง เมื่อพิจารณากำหนดธาตุ ๔ ด้วย “สติสัมปชัญญะ” เพื่อให้มองเห็น “ความเกิดขึ้นและความเสื่อมสลายไปในกาย” ตระหนักว่า “กายนี้ก็สักว่ากาย มิใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เราเขา” คือ การเห็นแจ้งในนามรูปแห่งขั้น ๕ โดยไตรลักษณ์ นั่นเอง (ธรรมนิยาม ๓: กุฏธรรมชาติเกี่ยวกับความสัมพันธ์และอาการที่เป็นเหตุเป็นผลแก่กันแห่งสิ่งทั้งหลาย ได้แก่ สังขารคือสังขตธรรมทั้งปวงไม่เที่ยง ๑ สังขารคือสังขตธรรมทั้งปวงเป็นทุกข์ ๑ ธรรมทั้งปวงไม่ใช่ตน ๑) ด้วยเหตุนี้ จึงจัดเป็น “กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน” ส่วนหนึ่ง

เพราะฉะนั้น ร่างกายจึงเป็นที่ชุมนุมกันแห่งรูปธรรม คือ “รูปกาย-รูปขั้น” จิตใจจึงเป็นที่ชุมนุมกันแห่งนามธรรม คือ “นามกาย-นามขั้น” ทั้งร่างกายและจิตใจจึงเป็น “ที่รวมหรือที่ชุมนุมแห่งธรรม” ที่เรียกว่า “ธรรมกาย” ฉะนั้น ผู้ปฏิบัติธรรมสามารถนำ “ธรรมกาย” ทั้งหมด คือ “ขั้น ๕: รูป-เวทนา-สัญญา-สังขาร-วิญญาณ” มาศึกษาหรือ “มนสิการกรรมฐาน” ได้ตลอดเวลา ธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่ง “สติ” (สติปัฏฐาน ๔: กายานุปัสสนา-เวทนานุปัสสนา-จิตตานุปัสสนา-ธัมมานุปัสสนา) คือ เป็นที่ระลึกของสติ และเครื่องเรียนรู้ของสัมปชัญญะ ซึ่งมีอยู่ใน “ธรรมกาย” เหล่านี้ ทั้ง “รูปกาย-นามกาย” การทำให้มากซึ่ง “โยนิโสมนสิการ” (เห็นแจ้งในอุปาทานขั้น ๕ เป็นทุกข์ เห็นแจ้งในเหตุแห่งทุกข์โดยอนุโลมปฏิจสมุปบาท เห็นแจ้งในการดับเหตุแห่งทุกข์โดยปฏิโลมปฏิจสมุปบาท และเห็นแจ้งนามรูปโดยไตรลักษณ์) ในธรรมนั้นๆ นี้เป็นอาหารเพื่อความเกิดขึ้นแห่ง “สติ” (สติสัมปชัญญะ) ที่ยังไม่เกิดขึ้น หรือว่าย่อมเป็นไปเพื่อความงอกงามไพบุลย์ยิ่งขึ้นของ “สติ” (สติสัมปชัญญะ) ที่เกิดขึ้นแล้ว ด้วยการเจริญจุดสติปัฏฐานทั้งหลาย ได้แก่ (๑) กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน (๒) เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน (๓) จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน และ (๔) ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน ในการเริ่มต้นปฏิบัติธรรมนั้น ให้เริ่มต้นที่ “สติปัฏฐาน ๔” ก่อน ซึ่งเป็นการฝึกกำหนดรู้สติและสัมปชัญญะในเวลาเดียวกัน โดยพิจารณาสภาวธรรมบ่อยๆ (อนุปัสสนา) ในความเป็นจริงนั้น ชื่อว่า “อนุพุพปฏิบัติ” คือ ข้อประพฤติกปฏิบัติที่กระทำอยู่บ่อยๆ ตามลำดับ ในการมนสิการกรรมฐาน ได้แก่ (๑) อนุปัสสนา ๗ (๒) มหาวิปัสสนา ๑๘ (๓) การจำแนกอารมณ์ ๓๘ (๔) โทธิปักขิยธรรม ๓๗ ดังนั้น ธรรมทั้งหลายเหล่านี้ ย่อมทำให้เกิดฤทธิ์ปาฏิหาริย์ตามพระอนุสสาสนีของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้อย่างแน่นอน (อริยมรรค-อริยมรรคธรรม) ได้แก่ (๑) ปัญญาในสมาธิ คือ “สมถผละ-เจโตวิมุตติ” อันเกิดจากการเจริญ “มาน ๔” และ (๒) ปัญญาในวิปัสสนา คือ “วิปัสสนาผละ-ปัญญาวิมุตติ” อันเกิดจากการเจริญ “ญาณ ๑๖”

ข้อที่พึงสังเกตเป็นอย่างยิ่ง คือ “**ปัญญารอบรู้**” ทั้งหลายนั้น ย่อมเกิดจากกุศลกรรมในการเจริญ “**อนุப்புพปฏิบัติ**” ในส่วนหนึ่ง และในอีกส่วนหนึ่ง คือ “**อนุப்புพศึกษา**” ด้วยการศึกษาศึกษาปฏิบัติตามลำดับด้วยหลักไตรสิกขา ได้แก่ “**ศีล-สมาธิ-ปัญญา**” นั่นคือ (๑) **อริศีลสิกขา**: *สัมมาวาจา-สัมมากัมมันตะ-สัมมาอาชีวะ* เพื่อดับระงับกิเลสอย่างหยาบ ที่เรียกว่า “**วิติกมกิเลส**” ได้แก่ กายทุจริต ๓ วาจทุจริต ๔ (๒) **อริจิตตสิกขา**: *สัมมาวายามะ-สัมมาสติ-สัมมาสมาธิ* เพื่อดับระงับกิเลสอย่างกลาง ที่เรียกว่า “**ปริยัญฐานกิเลส**” ได้แก่ นิเวศทั้งหลาย กามฉันทะ พยาบาท ถีนมิทธะ อุทธัจจกุกกจจะ วิจิกิจฉา อวิชชา อรติ อกุศลธรรมทั้งปวง รวมทั้ง อุปกิเลส ๑๖ และ (๓) **อริปัญญาสิกขา**: *สัมมาทิฐิ-สัมมาสังกัปปะ* เพื่อดับระงับกิเลสอย่างละเอียด ที่เรียกว่า “**อนุสยกิเลส**” (กิเลสอนุสัย) ได้แก่ สังโยชน์ ๑๐ โองสะ ๔ อาสวะ ๔ ตามลำดับ กล่าวโดยสรุป ให้ยึดแนวทางปฏิบัติตามหลัก “**มัชฌิมาปฏิปทา**” คือ (๑) **เริ่มด้วยปัญญา** (๒) **ดำเนินด้วยปัญญา** (๓) **นำไปสู่ปัญญา** ที่เรียกรวมว่า “**อริยอัฏฐังคิกมรรค-อริยมรรคมีองค์ ๘**” โดยพิจารณาองค์มรรคแต่ละองค์มีส่วนสำคัญอย่างไรกับภาวนาธรรม คือ (๑) **สมถภาวนา** และ (๒) **วิปัสสนาภาวนา** เมื่อประพฤติปฏิบัติให้มากๆ ให้สมบูรณ์บริบูรณ์ยิ่ง และเจริญงอกงามไปบุคลิยยิ่ง ย่อมเกิด “**อัญมคังคักวิภาวนญาณ**” คือ ญาณทำให้แจ้งซึ่งองค์แห่งมรรค ๘ ทั้งหลาย อันสัมปยุตต์กับภาวนาธรรมทั้งหลายอย่างไร ถ้าปราศจากปัญญาส่วนนี้ ก็ย่อมไม่สามารถเข้าถึง “**กระแสแห่งอริยมรรค**” ได้เช่นกัน ความเข้าใจอย่างถ่องแท้โดยไม่วิปริตใน “**ปฏิบัติสัตถธรรม**” (ข้อ ๒ ในสัตถธรรม ๓ หมายถึง สัตถธรรมคือปฏิบัติทาทานจะต้องปฏิบัติ ได้แก่ อัฏฐังคิกมรรค หรือไตรสิกขา ได้แก่ ศีล สมาธิ ปัญญา) ดังกล่าวข้างต้นนี้ เป็นแก่นสารที่แท้จริงในการปฏิบัติธรรมของพระพุทธศาสนา ส่วนรายละเอียดปลีกย่อยนอกเหนือจากนี้ เป็นเพียงกระพี้ที่ค่อยพิจารณาประกอบไปเรื่อยๆ แต่อย่าลืมให้จับแก่นไม้ให้ถูกต้อง ไม่ใช่ไปเลือกจับได้แต่กระพี้เปลือกไม้ เอาเป็นสาระแก่นสารสำคัญไปหมด ผู้ที่เป็นชนผู้หลงทางเหล่านั้น ก็คงพบแต่ความสวัสดีเท่านั้นเอง

แต่อย่างไรก็ตาม ทำไมครูอาจารย์ฝ่ายวิปัสสนาธุระจึงเน้นให้มนสิการกรรมฐานใน “**กายคตาสติ**” หมายถึง **การกำหนดสติอันไปในกาย** นั่นคือ กำหนดพิจารณาภายใน ให้เห็นว่าประกอบด้วยส่วนต่างๆ อันไม่สะอาดไม่งาม น่ารังเกียจ เป็นทางรู้เท่าทันสภาวะของกายนี้ มิให้หลงไหลมัวเมา หรือ การเจริญอนุสติสสนาในฐานะกายหรือร่างกายของตน หรือการตั้งสติกำหนดพิจารณาภายในให้เห็นตามเป็นจริงว่า “**เป็นแต่เพียงกาย ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา**” นั่น เพราะว่า “**รูปกาย-นามกาย**” แห่งขันธ ๕ คือ ตัวตนที่แท้จริงผู้ปฏิบัติธรรม อันเป็นองค์ประกอบภายใน ก่อนที่จะไปพิจารณาหรือใส่ใจธรรมทั้งหลายที่อยู่ภายนอกตน นั่นคือ การสร้างเกณฑ์มาตรฐาน (Standard Criteria) ในการมนสิการกรรมฐานด้วยข้อเท็จจริงแท้ ที่เรียกว่า “**ปรมัตถสัจจะ**” (Absolute Truths) นั่นคือ “**อรรถบัญญัติ**” อันเป็นความหมายสูงสุดโดยปรมัตถ์ สภาวะตามความหมายสูงสุด สภาวะที่มีในความหมายที่แท้จริง เช่น การพิจารณาสิ่งมีชีวิตเป็นเพียง “**ขันธ ๕**” ที่ประกอบด้วย “**รูป-เวทนา-สัญญา-สังขาร-วิญญาณ**” ที่เรียกว่า “**สภาวะธรรม-ปรมัตถธรรม**” ไม่ใช่คำศัพท์ตามพจนานุกรมในภาษาใดภาษาหนึ่ง ที่หมายถึง “**สมมติสัจจะ**” (Conventional Truths) หมายถึง ความจริงโดยสมมติ คือ โดยความตกลงหมายรู่ร่วมกันของมนุษย์ โดยใช้คำจาก “**นามบัญญัติ**” เช่น สิ่งมีชีวิตบนโลก

เรียกว่า คน แมว หนู ลิง กระต่าย เสือ ต้นไม้ เป็นต้น เพื่อให้เข้าใจในความเป็นจริงจากโลกจนถึงจักรวาล มนุษย์มีกระบวนการที่สั้นอย่างไร การสร้างหน่วยความหมายที่เป็น “ความคิดรวบยอด” (Concept: สังคัปป์) จึงเป็น “กระบวนการสร้างความคิด” (Conceptualization) ที่สำคัญอย่างยิ่งยวด ที่แสดงถึง “ความฉลาด” (Intellect) หรือ “ปัญญาแตกฉานของมนุษย์” (Human Being Discrimination: ปฏิสัมภิตา ๔) กระบวนการหาข้อสรุป (Generalizations) ซึ่งเป็นกระบวนการสังเคราะห์ (Synthesis หรือ Induction: อุปมาน) เพื่อจัดกลุ่มหาคุณสมบัติที่เหมือนกันเป็นส่วนใหญ่ ซึ่งหมายถึง “ลักษณะสากล” (Universality: สามัญลักษณะ) เพื่อสร้างทฤษฎี (Theory) โดยพิจารณาเห็นองค์ประกอบย่อยๆ หลายอย่างมารวมกัน ด้วยวิธีการวิเคราะห์ (Analysis หรือ Deduction: อนุมาน) ที่ทำให้พบ “ลักษณะเฉพาะ” (Uniqueness: ปัจเจกัตถลักษณะ) ฉะนั้น เพื่อให้เข้าใจถึงความแตกต่างระหว่าง “โลกุตตรธรรม” (มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑) กับ “โลกียธรรม” ดังนี้

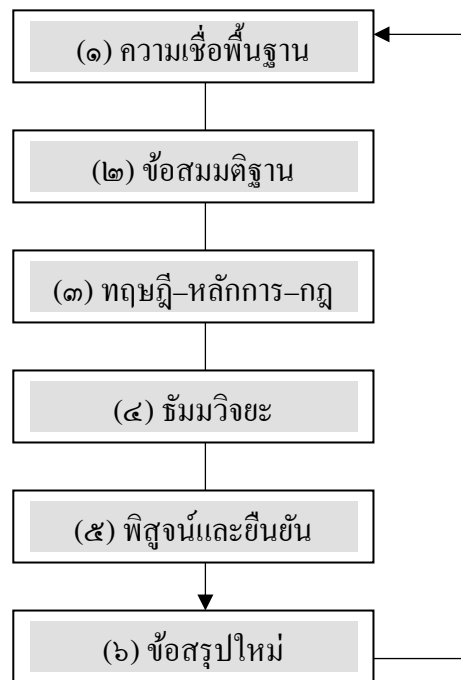
ความจริง-Truths	โลกุตตรธรรม-Supramundane States	
จักรวาล -Universe	อรรถบัญญัติ	Concepts
ธรรมชาติ -Nature	ปรมัตตสัจจะ	Absolute Truths
สรรพสิ่ง -Reality	ความเข้าใจที่ถูกต้อง	Significations
ธรรม -Dhamma	สมมติสัจจะ	Conventional Truths
โลก -World	นามบัญญัติ	Terms
สิ่งกัตตะ-Signified	โลกียธรรม-Mundane States	

เพราะฉะนั้น ผู้ปฏิบัติธรรมต้องมีคุณสมบัติเป็น “นักทฤษฎี” (Theorist) ด้วย ไม่ใช่เป็นได้เพียงแค่ “ผู้รู้” (Scholar) เท่านั้น แต่ไม่สามารถขบได้ด้วยทฤษฎี (ทฤษฎีญา สุปฏิวิทูชา) ย่อมไม่ใช่นักวิปัสสนาที่ดีได้จริง เพราะ “ทฤษฎี” (Theory หรือ Principle: หลักการ - Rule: กฎ) คือ เครื่องมือในกระบวนการคิด ที่ใช้บรรยายหรือพรรณาสถากรรม ปราภฏการณ หรือเหตุการณ์ ต่างๆ ที่เกิดขึ้นในธรรมชาติได้อย่างละเอียด โดยผู้คิดตามสามารถเพิ่มเติมรายละเอียดตามภูมิปัญญาของตน ยกตัวอย่าง เช่น พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงใช้หลักธรรม “ขันธ ๕” เพื่ออธิบายสิ่งมีชีวิตทั้งหลายในภูมิทั้ง ๔ ได้แก่

- (๑) “**กามาวจรภูมิ**” คือ ชั้นที่ท่องเที่ยวอยู่ในกาม ระดับจิตใจที่ยังปรารถนากามเป็นอารมณ์ นั่นคือ ยังเกี่ยวข้องกับกามคุณ ระดับจิตใจของสัตว์ในกามภพทั้ง ๑๑ ชั้น
- (๒) “**รูปาวจรภูมิ**” คือ ชั้นที่ท่องเที่ยวอยู่ในรูป ระดับจิตใจที่ปรารถนารูปธรรมเป็นอารมณ์ ระดับจิตใจของท่านผู้ได้ฌานหรือผู้อยู่ในรูปภพทั้ง ๑๖ ชั้น
- (๓) “**อรูปาวจรภูมิ**” คือ ชั้นที่ท่องเที่ยวอยู่ในอรูป ระดับจิตใจที่ปรารถนอรูปรธรรมเป็นอารมณ์ ระดับจิตใจของท่านผู้ได้อรูปฌาน หรือผู้อยู่ในอรูปภพทั้ง ๔ ชั้น
- (๔) “**โลกุตตรภูมิ**” คือ ชั้นที่พ้นจากโลก ระดับแห่งโลกุตตรธรรม ระดับจิตใจของพระอริยเจ้าอันพ้นแล้วจากโลกียภูมิ ๓ ข้างต้น

เพราะฉะนั้น ในการปฏิบัติธรรม ที่เรียกสามัญว่า “นั่งสมาธิ” นั้น ผู้ปฏิบัติธรรมต้องมีความถึงพร้อมด้วย “วิปัสสนาภูมิ-ปัญญาภูมิ” อย่างแท้จริง ได้แก่ (๑) **ขั้น ๕** (๒) **อายตนะ ๑๒** (๓) **ธาตุ ๑๘** (๔) **อินทรีย์ ๒๒** (๕) **ปฏิจตุสมุปบาท ๑๒** (๖) **ปฏิจตุสมุปบันนธรรม: อัทธา ๓-สังขเป ๔-สนธิ ๓-วิภูฏะ ๓-อาการ ๒๐-มุล ๒-กฎแห่งกรรม-กัมมัสสกา** (๗) **อริยสัจ ๔** ซึ่งจะทำให้เข้าถึง “สามัญลักษณะแห่งไตรลักษณ์: อนิจจตา-ทุกขตา-อนัตตตา” เพื่อออกหนีจากสังขารธรรม (สังขตธรรม) ทั้งหมดแล้วเข้าไปสู่ “อริยสัจ ๔” ที่เรียกว่า “อริยมรรค” ซึ่งประกอบด้วย (๑) **อริยมรรคมีองค์ ๘** กับ (๒) **มัคคญาณ ๔-ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ** ในคำว่า “วิปัสสนาภูมิ-ปัญญาภูมิ” หมายถึง ธรรมที่เป็นภูมิของปัญญา ธรรมที่เป็นภูมิของวิปัสสนา คือ ธรรมทั้งหลายอันเป็นพื้นฐานที่จะมองดูรู้เข้าใจ ให้เกิดปัญญาเห็นแจ้งตามเป็นจริง พอเจริญวิปัสสนา หรือ มนสิการกรรมฐาน เมื่อเข้าถึง “สมถนิมิต” และ “วิปัสสนานิมิต” ในแต่ละครั้งที่เจริญภาวนา ปัญญารอบรู้ ย่อมเกิดขึ้นด้วยเช่นกัน การตั้งสัจจะองค์ความรู้ที่เกิดขึ้นในแต่ละครั้งนั้น ก็คือการพิสูจน์และยืนยัน “ทฤษฎี” ทั้งเก่าและใหม่ในเวลาเดียวกัน คำว่า “ทฤษฎีใหม่” (New Theory) กับ “ทฤษฎีเก่า” (Old Theory) ก็คือ การสร้างสมมติฐานขึ้นใหม่ในแต่ละครั้งที่จะมีการเจริญภาวนาเกิดขึ้น ที่เรียกว่า “ข้อสมมติฐาน” (Hypothesis) แต่ก่อนที่จะมีการพิสูจน์ “ข้อสมมติฐาน” ทั้งหมดนั้น ก็ต้องมี “ข้อคิดเห็นเบื้องต้น” (Assumptions: Belief and Confidence) ที่เป็นสาระสำคัญที่เกี่ยวข้องกับปัญหาหรือหัวข้อที่กำลังน้อมจิต (สติสัมปชัญญะ-ญาณทัสสนะ: ปริญาที่เป็นกิจในทุกขอริยสัจ) ไปพิจารณาในภูมิแห่งการเจริญภาวนา (สมถะ-วิปัสสนา) นั้นๆ เพราะฉะนั้น ลำดับกระบวนการคิดสำคัญ ในการเจริญภาวนาจึงมี ๖ ชั้น ดังนี้

อนึ่ง คำว่า “**ทฤษฎี-หลักการ-กฎ**” หมายถึง พระอภิธรรม ข้อธรรมหลัก ข้อธรรมย่อย ทั้งหลายที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับโดยตรงกับ “**วิปัสสนาภูมิ-ปัญญาภูมิ**” เพราะฉะนั้น การประมวลความคิดหรือองค์ความรู้ที่เกิดขึ้นนั้น คือ ขั้นตอนที่แสดงถึงความก้าวหน้าในการปฏิบัติธรรม ซึ่งต้องเป็นกระบวนการคิดที่มีขั้นตอนที่เป็นวิธีวิทยาศาสตร์ (Scientific Methods) เพราะกระบวนการคิดในพระพุทธศาสนา ย่อมประกอบด้วยความเชื่อที่มีเหตุผล ที่มีผลลัพธ์เป็น “**อริยสัจธรรม-ปรมัตถ์**” นั่นคือ “**ปรมัตถสัจจะ**” ไม่ใช่เรื่อง “**สมมติสัจจะ**” แต่ประการใดเลย ดังนั้น ผู้ปฏิบัติธรรมจึงควรมีการวางแผนและการจัดการลำดับความสำคัญในศึกษาพระสัทธรรมทั้ง ๓ ประการ อย่างระมัดระวังและรอบคอบเป็นพิเศษ ได้แก่

- (๑) “**ปริยัติสัทธรรม**” คือ สัทธรรมคือคำสั่งสอนอันจะต้องเล่าเรียน ได้แก่ “**พุทธพจน์**” หรือ “**พุทธวจนะ**” อันเป็นพระอนุศาสน์ของพระศาสดา
- (๒) “**ปฏิบัติสัทธรรม-อริยมสัทธรรม**” คือ สัทธรรมคือปฏิบัติอันจะต้องปฏิบัติ ได้แก่ “**อริยอัฏฐังคิกมรรค-อริยมรรคมีองค์ ๘**” ได้แก่ “**สัมมาทิฐิ-สัมมาสังกัปปะ-สัมมาวาจา-สัมมากัมมันตะ-สัมมาอาชีวะ-สัมมาวายามะ-สัมมาสติ-สัมมาสมาธิ**” หรือ “**ไตรสิกขา**” คือ “**ศีล-สมาธิ-ปัญญา**”
- (๓) “**ปฏิเวธสัทธรรม**” คือ สัทธรรมคือผลอันจะพึงเข้าถึงหรือบรรลุด้วยการปฏิบัติ นั่นคือ “**โลกุตตรธรรม ๘**” ได้แก่ “**มรรค ๔-ผล ๔-นิพพาน ๑**”

ในการปฏิบัติธรรมหมวดใดหมวดหนึ่งนั้น ย่อมทำให้ความเจริญงอกงามไพบูลย์แห่งปัญญาบงกพร่องไป เพราะขาดการตรวจสอบที่เป็นคู่ขนานกันใน ๓ คติ (ปริยัติ-ปฏิบัติ-ปฏิเวธ) ดังกล่าวนั้น การจัดยุทธศาสตร์ในการปฏิบัติธรรมจึงเป็นทักษะความชำนาญในกระบวนการคิดที่ถือเป็นมืออาชีพ (Professional) เท่านั้น จะมาทำอย่างมือสมัครเล่น (Amateur) ไม่ได้เด็ดขาด อันตรายหมายถึงชีวิตเชียวนะ คือ เข้าทำนองว่า “**เทหมดักไปเลย ไม่ต้องอ้อมแอมหาพระแสงอะไรอีก**” ดังท่านผู้ได้บรรลุคุณวิเศษแห่งอริยมรรคปรารภว่า “**งานนี้ให้เอาชีวิตเข้าแลกกันไปเลย มิฉะนั้น ไม่สำเร็จคุณอันใหญ่นี้ได้เด็ดขาด**” (อยู่เป็นอยู่-ตายเป็นตาย) คำว่า “**คุณอันใหญ่**” คือ “**โลกุตตรธรรม**” ฉะนั้น การสนทนาธรรมกับผู้รู้หรือผู้บรรลุคุณวิเศษได้เป็น “**อริยบุคคล**” แล้วย่อมได้ประสบการณ์และเป็นความรอบรู้ ที่เรียกว่า “**สุตมยญาณ**” ได้ เพราะมีโสภณบุรุษเป็นกัลยาณมิตรได้ในการต่อยอดองค์ความรู้ทางพระพุทธศาสนานี้ ผู้ปฏิบัติธรรมต้องประกอบความดี ไม่เกลียดคร้าน ที่จะสร้างกุศลบารมีไว้ตลอดเวลา การพอกพูนอริยสัจธรรมให้เจริญงอกงามไพบูลย์เป็นเรื่องใหญ่ของผู้ใฝ่สูงในพระธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เพื่อให้เข้าถึง “**ปัญญา ๓**” (Wisdom) ให้บริบูรณ์สมบูรณ์ยิ่ง ดังนี้

“ปัญญา ๓” หมายถึง ความรอบรู้-ความรู้ทั่ว-ความเข้าใจ-ความรู้ซึ่ง ได้แก่

- (๑) “**จินตามยปัญญา**” คือ ปัญญาเกิดจากการคิดพิจารณา ปัญญาสืบแต่ “**โยนิโสมนสิการ**” ที่ตั้งขึ้นในตนเอง คำว่า “**โยนิโสมนสิการ**” คือ การใช้ความคิดถูกวิธี ความรู้จักคิด คิดเป็น คือ ทำในใจ โดยแยกกาย มองสิ่งทั้งหลายด้วยความคิดพิจารณา รู้จักสืบสาวหาเหตุผล แยกแยะสิ่งนั้นๆ หรือปัญหานั้นๆ ออก ให้เห็นตามสภาวะและตามความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย
- (๒) “**สุตมยปัญญา**” คือ ปัญญาเกิดจากการสดับเล่าเรียน ปัญญาสืบแต่ “**ปรโตโมสะ**” คือ เสี่ยงจากผู้อื่น การกระตุนหรือชักจูงจากภายนอก คือ การรับฟังคำแนะนำสั่งสอน เล่าเรียน หากความรู้สนทนาซักถาม ฟังคำบอกเล่าชักจูงของผู้อื่น โดยเฉพาะการสดับสัทธรรมจากท่านผู้เป็นกัลยาณมิตร
- (๓) “**ภาวนามยปัญญา**” คือ ปัญญาเกิดจากการปฏิบัติบำเพ็ญ ปัญญาสืบแต่ปัญญาสองอย่างแรกนั้นแล้วหมั่นมนสิการในประกาศาภาวธรรม จนเกิด “**ญาณทัสสนะ-ยถาภูตญาณทัสสนะ**” กับ “**จักขุ-ญาณ-ปัญญา-วิชา-แสงสว่าง**” ที่เรียกว่า “**ปัญญาญาณ**” หรือ “**พุทธปัญญา**”

ด้วยเหตุนี้ เพื่อให้เริ่มเห็น “**อาณาจักรแห่งธรรม**” ที่ผู้ปฏิบัติธรรมต้องทำความเข้าใจอย่างแจ่มแจ้ง ไม่มีข้อสงสัยติดอยู่ในใจเลย ได้แก่ (๑) “**เอกุตตรธรรม**” หมวดธรรมที่ควรทำให้แจ้งทั้งหมด ๑๐ ข้อ และ (๒) “**อภิญเญธรรม**” หมวดธรรมที่ควรรู้อย่างทั้งหมด ๒๒ ข้อ ดังนี้

สังฆิกัตถัพพนิเทศ

(พระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๗ ภาค ๑ - หน้าที่ 391-395 FILE 68)

[๗๗] ปัญญาเครื่องทรงจำธรรมที่ได้สดับมาแล้ว คือ เครื่องรู้ชัดซึ่งธรรมที่ได้สดับมาแล้วนั้นว่า **ธรรมเหล่านี้ควรทำให้แจ้ง** ซึ่ง “**สังฆิกรณะ-สังฆิกิริยา**” หมายถึง การทำให้แจ้งซึ่งนิพพาน นั่นคือ **บรรลุนิพพาน** ชื่อว่า “**สุตมยญาณ**” อย่างไร ในอันดับต่อไปนี้ พระสารีบุตรกล่าววิชันา “**เอกุตตรธรรม**” มี ๑๐ ข้อ ด้วยการทำให้แจ้งถึงการได้เฉพาะ ดังนี้

- “**ธรรม ๑**” ควรทำให้แจ้ง คือ **เจโตวิมุตติ ๑** อันไม่กำเริบ คือ ความพ้นแห่งใจ ได้แก่ อรหัตผลวิมุตติ นอกจากนี้ ยังหมายถึง เมตตาเจโตวิมุตติ กรุณาเจโตวิมุตติ มุทิตาเจโตวิมุตติ อุเบกขาเจโตวิมุตติ
- “**ธรรม ๒**” ควรทำให้แจ้ง คือ **วิชา ๑** คือ วิชา ๓ ได้แก่ บุปเพนิวาสานุสติญาณ จตุปปาตญาณ อาสวักขยญาณ **วิมุตติ ๑** คือ พ้นจากปัจฉินิกรรมทั้งหลาย [นิวรรณ์ ๕ วิตก ๖ วิจารณ์ ๖ เป็นต้น] และ น้อมไปในอารมณ์ ได้แก่ วิมุตติ ๒ คือ การน้อมจิตไป-จิตตสูส จ อธิมุตติ ๑ และ นิพพาน ๑
- “**ธรรม ๓**” ควรทำให้แจ้ง คือ **วิชา ๓** คือ ความรู้แจ้ง ความรู้วิเศษ ได้แก่ บุปเพนิวาสานุสติญาณ ๑ จตุปปาตญาณ ๑ อาสวักขยญาณ ๑

“**ธรรม ๔**” ควรทำให้แจ้ง คือ **สามัญญผล ๔** คือ ความเป็นสมณะ ได้แก่ โสดาปัตติผล ๑ สกทาคามีผล ๑ อนาคามีผล ๑ อรหัตผล ๑

“**ธรรม ๕**” ควรทำให้แจ้ง คือ **ธรรมขั้น ๕** ได้แก่ สิลขั้น ๑ สมาธิขั้น ๑ ปัญญาขั้น ๑ วิมุตติขั้น ๑ วิมุตติญาณทัสนขั้น ๑

“**ธรรม ๖**” ควรทำให้แจ้ง คือ **อภิญา ๖** คือ ญาณอันยิ่ง ได้แก่ อทธีวิชญาณ ๑ ทิพโสทธาตญาณ ๑ บุปเพนิวาसानุสติญาณ ๑ เจโตปริยญาณ ๑ ทิพจักขุญาณ ๑ อาสวกัขญาณ ๑

“**ธรรม ๗**” ควรทำให้แจ้ง คือ **กำลังของพระขีณาสพ ๗** ได้แก่ ปัญญาเห็นสังขารไม่เที่ยง ๑ ปัญญาเห็นความเป็นหลุมถ่านเพลิง ๑ เนกขัมมะ วิเวก ๓ สติปฏิฐาน ๔ อินทรีย์ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘

“**ธรรม ๘**” ควรทำให้แจ้ง คือ **วิโมกข์ ๘** ได้แก่ ภิกษุมิรูปรย่อมเห็นรูป นี่เป็นวิโมกข์ข้อที่ ๑ ภิกษุมิรูปรย่อมเห็นรูปภายใน ย่อมเห็นรูปภายนอก นี่เป็นวิโมกข์ข้อที่ ๒ ภิกษุน้อมใจไปว่า นี่งาม เป็นวิโมกข์ข้อที่ ๓ ภิกษุเข้าถึง **อากาสนัญญาตนะ** ว่า **อนนโต อากาโส** – อากาศไม่มีที่สุดอยู่ เพราะล่วงรูปสัญญาโดยประการทั้งปวงดับปฏิขสัญญา ไม่ใส่ใจถึงนानัตตสัญญา นี่เป็นวิโมกข์ข้อที่ ๔ ภิกษุเข้าถึง **วิญญาณัญญาตนะ** ว่า **อนนตฺ วิญญาณํ** – วิญญาณไม่มีที่สุดอยู่ เพราะล่วง **อากาสนัญญาตนะ** โดยประการทั้งปวง นี่เป็นวิโมกข์ข้อที่ ๕ ภิกษุเข้าถึง **อากิญจัญญาตนะ** ว่า **นตฺถิ กิญจ** – อะไรๆ ไม่มีอยู่ เพราะล่วง **วิญญาณัญญาตนะ** โดยประการทั้งปวง เป็นวิโมกข์ข้อที่ ๖ ภิกษุเข้าถึง **เนวสัญญานาสัญญาตนะ** อยู่ เพราะล่วง **อากิญจัญญาตนะ** โดยประการทั้งปวง นี่เป็นวิโมกข์ข้อที่ ๗ ภิกษุเข้าถึง **สัญญาเวทิตินิโรธ** อยู่ เพราะล่วง **เนวสัญญานาสัญญาตนะ** โดยประการทั้งปวง นี่เป็นวิโมกข์ข้อที่ ๘

“**ธรรม ๙**” ควรทำให้แจ้ง คือ **อนุปพพนิโรธ ๙** หรือ นิโรธ ๙ ได้แก่ กามสัญญาของผู้เข้าปฐมฌาน ย่อมดับไป ๑ วิตกวิจารณ์ของผู้เข้าถึงทุติยฌาน ย่อมดับไป ๑ ปีติของผู้เข้าถึงตติยฌาน ย่อมดับไป ๑ ลมอัสสาสะปีตสาสะของผู้เข้าถึงจตุตถฌาน ย่อมดับไป ๑ รูปสัญญาของผู้เข้าถึงอากาสนัญญาตนะ ย่อมดับไป ๑ อากาสนัญญาตนสัญญาของผู้เข้าถึงวิญญาณัญญาตนะ ย่อมดับไป ๑ วิญญาณัญญาตนสัญญาของผู้เข้าถึงอากิญจัญญาตนะ ย่อมดับไป ๑ อากิญจัญญาตนสัญญาของผู้เข้าถึงเนวสัญญานาสัญญาตนะ ย่อมดับไป ๑ สัญญาและเวทนาของผู้เข้าถึงสัญญาเวทิตินิโรธ ย่อมดับไป ๑

“**ธรรม ๑๐**” ควรทำให้แจ้ง คือ **อเสกขธรรม ๑๐** ได้แก่ สัมมาทิฐิ ๑ สัมมาสังกัปปะ ๑ สัมมาวาจา ๑ สัมมากัมมันตะ ๑ สัมมาอาชีวะ ๑ สัมมาวายามะ ๑ สัมมาสติ ๑ สัมมาสมาธิ ๑ สัมมาญาณะ ๑ สัมมาวิมุตติ ๑

[๗๘] ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สิ่งทั้งปวงควรทำให้แจ้ง ดูก่อนภิกษุทั้งหลายก็สิ่งทั้งปวงควรทำให้แจ้ง คือ อะไร

(๑) จักขุ รูป จักขุวิญญาณ **จักขุสัมผัส** สุขเวทนา ทุกขเวทนา หรือเมื่อทุกขมสุขเวทนา ที่เกิดขึ้น เพราะ **จักขุสัมผัส** เป็นปัจจัย ควรทำให้แจ้งทุกอย่าง

(๒) หู เสียง โสตวิญญาณ **โสตสัมผัส** สุขเวทนา ทุกขเวทนา หรือเมื่อทุกขมสุขเวทนา ที่เกิดขึ้น เพราะ **โสตสัมผัส** เป็นปัจจัย ควรทำให้แจ้งทุกอย่าง

(๓) จมูก กลิ่น ฆานวิญญาณ **ฆานสัมผัส** สุขเวทนา ทุกขเวทนา หรือเมื่อทุกขมสุขเวทนา ที่เกิดขึ้น เพราะ **ฆานสัมผัส** เป็นปัจจัย ควรทำให้แจ้งทุกอย่าง

(๔) ลิ้น รส ชิวหาวิญญาณ **ชิวหาสัมผัส** สุขเวทนา ทุกขเวทนา หรือเมื่อทุกขมสุขเวทนา ที่เกิดขึ้น เพราะ **ชิวหาสัมผัส** เป็นปัจจัย ควรทำให้แจ้งทุกอย่าง

(๕) กาย โภกฐัพพะ กายวิญญาณ **กายสัมผัส** สุขเวทนา ทุกขเวทนา หรือเมื่อทุกขมสุขเวทนา ที่เกิดขึ้นเพราะ **กายสัมผัส** เป็นปัจจัย ควรทำให้แจ้งทุกอย่าง

(๖) ใจ ธรรมารมณฺ์ มโนวิญญาณ **มโนสัมผัส** สุขเวทนา ทุกขเวทนา หรือเมื่อทุกขมสุขเวทนาที่ เกิดขึ้นเพราะ **มโนสัมผัส** เป็นปัจจัย ควรทำให้แจ้งทุกอย่าง

พระโยคาวจรเมื่อพิจารณาเห็น **รูป** ย่อมทำให้แจ้งโดยทำให้เป็นอารมณ์ (ตั้งแต่ข้อนี้เป็นต้นไป คือ ความหมายเกี่ยวกับ “ทุกข์” แต่การถือนั่นยึดมั่นในธรรมก็ย่อมเป็นทุกข์เช่นกัน เพราะธรรมทั้งหลายไม่มีตัวตน) โดยมีลำดับต่อไปนี้

“**ขั้นที่ ๕**”

เมื่อพิจารณาเห็น **รูป** ย่อมทำให้แจ้งโดยทำให้เป็นอารมณ์

เมื่อพิจารณาเห็น **เวทนา** ย่อมทำให้แจ้งโดยทำให้เป็นอารมณ์

เมื่อพิจารณาเห็น **สัญญา** ย่อมทำให้แจ้งโดยทำให้เป็นอารมณ์

เมื่อพิจารณาเห็น **สังขาร** ย่อมทำให้แจ้งโดยทำให้เป็นอารมณ์

เมื่อพิจารณาเห็น **วิญญาณ** ย่อมทำให้แจ้งโดยทำให้เป็นอารมณ์

“อภิถุญญธรรม”

- (๑) “**ขันธุ์ ๕**” = รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ
- (๒) “**อายตนะภายใน ๖-อินทรีย์ ๖-สพายตนะ**” = จักขุ โสตตะ ฆานะ ชิวหา กาย ใจ
- (๓) “**อายตนะภายนอก ๖-อารมณ ๖**” = รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ
- (๔) “**วิญญาณ ๖**” = จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ มโน
วิญญาณ
- (๕) “**ผัสสะ ๖**” = จักขุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส มโนสัมผัส
- (๖) “**เวทนา ๖**” = จักขุสัมผัสสชาเวทนา โสตสัมผัสสชาเวทนา ฆานสัมผัสสชาเวทนา ชิวหาสัมผัสส
ชาเวทนา กายสัมผัสสชาเวทนา มโนสัมผัสสชาเวทนา
- (๗) “**สัญญา ๖**” = รูปสัญญา สัททสัญญา คันธสัญญา รสสัญญา โผฏฐัพพสัญญา ธรรมสัญญา
- (๘) “**เจตนา ๖**” = รูปสัญญาเจตนา สัททสัญญาเจตนา คันธสัญญาเจตนา รสสัญญาเจตนา โผฏฐัพพสัญญาเจตนา
ธรรมสัญญาเจตนา
- (๙) “**ตัณหา ๖**” = รูปตัณหา สัททตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โผฏฐัพพตัณหา ธรรมตัณหา
- (๑๐) “**วิตก ๖**” = รูปวิตก สัททวิตก คันธวิตก รสวิตก โผฏฐัพพวิตก ธรรมวิตก
- (๑๑) “**วิจาร์ ๖**” = รูปวิจาร์ สัททวิจาร์ คันธวิจาร์ รสวิจาร์ โผฏฐัพพวิจาร์ ธรรมวิจาร์
- (๑๒) “**ธาตุกัมมัฏฐาน ๑๖**” = ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ อากาศธาตุ วิญญาณธาตุ ปฐวี
กถิน อาโปกถิน เตโชกถิน วาโยกถิน นีลกถิน ปิตกถิน โลหิตกถิน โอทาทกถิน อากาศกถิน
วิญญาณกถิน
- (๑๓) “**อาการ ๓๒-ทวัตติงสาร**” = ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ม้าม
หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด ไข้ใหญ่ ไข้น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ
มันข้น น้ำตา เปลวมัน น้ำลาย น้ำมูก ไข้ข้อ มูลร สมอสีระษะ
- (๑๔) “**อายตนะ ๑๒**” = จักขวายตนะ รูปลายตนะ โสตตยตนะ สัททายตนะ ฆานายตนะ คันธายตนะ
ชิวหายตนะ รสายตนะ กายายตนะ โผฏฐัพพายตนะ มนวยตนะ ธรรมายตนะ
- (๑๕) “**ธาตุ ๑๘**” = จักขุธาตุ รูปธาตุ จักขุวิญญาณธาตุ โสตธาตุ สัททธาตุ โสตวิญญาณธาตุ ฆานธาตุ
คันธธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ ชิวหาธาตุ รสธาตุ ชิวหาวิญญาณธาตุ กายธาตุ โผฏฐัพพธาตุ กาย
วิญญาณธาตุ มโนธาตุ ธรรมธาตุ มโนวิญญาณธาตุ

- (๑๖) **“อินทรี ๒๒”** = จักขุนทรี โสตินทรี ฆานินทรี ชีวหินทรี กายินทรี มนินทรี
 ชีวิตินทรี อดิตินทรี ปุริสินทรี สุชินทรี ทุกชินทรี โสมนัสสินทรี โทมนัสสินทรี
 อุเบกชินทรี สัทชินทรี วีริยอินทรี สตินทรี สมาชินทรี ปัญญินทรี อนัญญัตถัญญัสสามิติ
 นทรี [อินทรีของผู้ปฏิบัติด้วยมโนการว่า เราจักรู้ธรรมที่ยังไม่รู้ อินทรีนี้เป็นชื่อของโศคา
 ปัตติมรรคญาณ] อัญญินทรี [อินทรีของผู้รู้จตุสัจธรรมด้วยมรรคนั้น อินทรีนี้เป็นชื่อของ
 ญาณในฐานะ ๖ คือ โศคาปัตติผลถึงอรหัตมรรคญาณ] อัญญาตาวินทรี [อินทรีของพระ
 จินาสพผู้รู้จบแล้ว อินทรีนี้เป็นชื่อของอรหัตผลญาณ]
- (๑๗) **“ธาตุ ๓”** = กามธาตุ รูปธาตุ อรูปธาตุ
- (๑๘) **“ภพ ๕”** = กามภพ รูปภพ อรูปภพ สัตถุภพ อสัตถุภพ เนวสัตถุภพ สัตถุภพ เอกโวการ
 ภพ จตุโวการภพ ปัญจโวการภพ
- (๑๙) **“ฌาน ๔”** = ปฐมฌาน ทุตติฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน
- (๒๐) **“อัปมัถญา ๔”** = เมตตเจโตวิมุตติ กรุณาเจโตวิมุตติ มุทิตาเจโตวิมุตติ อุเบกขาเจโตวิมุตติ
- (๒๑) **“อรูปสมาบัติ ๔”** = อากาสนัญญาตนสมาบัติ วิญญาณัญญาตนสมาบัติ อากิญจัญญาตนส
 มาบัติ เนวสัตถุภพ สัตถุญญาตนสมาบัติ
- (๒๒) **“ปฏิจสุมุขปาถ ๑๒”** [อิทัปปัจจยตา-ปัจจยการ-ตถตา] = อวิชา สังขาร วิญญาณ นามรูป
 สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพชาติ ชรา มรณะ

สำหรับรายละเอียดในข้อธรรมย่อทั้งหลายนั้น ผู้ปฏิบัติธรรมสามารถค้นเพิ่มเติมได้จาก **“พจนานุกรมพุทธ
 ศาสตร์”** หรือ **“พระไตรปิฎก”** ก็ได้ ซึ่งต้องใช้เวลามากเป็นพิเศษ เพื่อไขปริศนาธรรมต่างๆ ที่เกิดขึ้นได้
 ฉะนั้น ในบรรดาธรรมทั้งหลายที่กล่าวมาข้างต้น ผู้ปฏิบัติธรรมจำเป็นต้องจำให้ได้หมด เพราะเกี่ยวข้องกับ
 กิจในการบำเพ็ญเพียรภาวนาทั้งหมด โดยเฉพาะอย่างยิ่ง **“อภิญญาธรรม”** จะเกี่ยวข้องกับการเจริญ
 วิปัสสนากัมมัฏฐานโดยตรง ไม่ว่าจะ เป็น **“อนุปัตสนา ๓”** หรือ **“มหาวิปัสสนา ๑๘”** ก็ตาม นอกจากนี้ ควร
 เข้าใจให้ถ่องแท้ถึง สมมติฐานของพระพุทธศาสนาที่ว่า:

- (๑) **“รู้ชีวิตสันตติของมนุษย์ทุกคน คือ อุปาทานขั้น ๕ เป็นทุกข์”** ซึ่งทำความเข้าใจได้ด้วย **“บุพเพ
 นีวาसानุสสติญาณ-นามรูปปริจเฉทญาณ”**
- (๒) **“รู้การเกิดเหตุปัจจัยแห่งนามรูปด้วย อนุโลมปฏิจสุมุขปาถ และรู้การดับเหตุปัจจัยแห่งนาม
 รูปด้วย ปฏิโลมปฏิจสุมุขปาถ”** ซึ่งทำความเข้าใจได้ด้วย **“จตุปปาตญาณ-ทิพพจักขุญาณ-
 ปัจจยปริคคหญาณ”** รวมทั้ง ปฏิจสุมุขป็นนธรรม ได้แก่ อิทธิ ๓-สังขป ๔-สนธิ ๓-วิภูษะ
 ๓-อาการ ๒๐-มุต ๒-กฎแห่งกรรม-กัมมัฏสกตา
- (๓) **“รู้นามรูปโดยไตรลักษณ์”** ซึ่งทำความเข้าใจได้ด้วย **“สัมมสนญาณ”**

ความรู้ที่เหลือจากนั้น เรียกว่า “วิปัสสนาญาณ ๘” (วฏฐานคามินีปฏิบัติ) ซึ่งก็อยู่ใน “ญาณ ๑๖” เช่นกัน จนถึง “โลกุตตรธรรม ๘” (มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑) และ “ปัจเจกขณญาณ” (โลกียญาณ) เป็นญาณอันดับสุดท้าย แล้วตามด้วย “อาสวัชยญาณ” ซึ่งเป็นโลกุตตรญาณเช่นกัน อย่างไรก็ตาม ในอันดับสุดท้ายนี้ ให้ผู้ปฏิบัติธรรมพิจารณาบรรดาธรรมทั้งหลายใน “อนุปปพปฏิบัติ” ได้แก่ อนุปัสสนา ๗ (ปัญญา ๑๐)–มหาวิปัสสนา ๑๘–การจำแนกอารมณ์ ๓๘–และ–โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ดังนี้

“ปัญญา ๑๐” หมายถึง ปัญญาที่เกิดจากการเจริญอนุปัสสนา ได้แก่

- (๑) “ชวนปัญญา” คือ **ปัญญาเร็ว** โดยเจริญ “อนิจจานุปัสสนา” [เห็นความไม่เที่ยง]
- (๒) “นิพเพธิกปัญญา” คือ **ปัญญาทำลายกิเลส** โดยเจริญ “ทุกขานุปัสสนา” [เห็นความทุกข์]
- (๓) “มหาปัญญา” คือ **ปัญญามาก** โดยเจริญ “อนัตตานุปัสสนา” [เห็นความไม่ใช่ตัวตน]
- (๔) “ติขปัญญา” คือ **ปัญญาคมกล้า** โดยเจริญ “นิพพิทานุปัสสนา” [หน่ายในกองทุกข์]
- (๕) “วิบูลปัญญา” คือ **ปัญญากว้างขวาง** โดยเจริญ “วิราคานุปัสสนา” [ดับความกระหายวิภว]
- (๖) “คัมภีรปัญญา” คือ **ปัญญาลึกซึ้ง** โดยเจริญ “นิโรธานุปัสสนา” [ดับกิเลส]
- (๗) “อัสสามันตปัญญา” คือ **ปัญญาไม่ใกล้** โดยเจริญ “ปฏินิสัสคคานุปัสสนา” [สลัดคืน]
- (๘) “ปฏิสัมภิตา ๔” คือ **ปัญญาแตกฉาน** โดยเจริญ “อนุปัสสนา ๗” [ปัญญาแตกฉาน–อุเบกขา]
- (๙) “ปูลุปัญญา” คือ **ปัญญาแน่นหนา** โดยเจริญ “ปัญญา ๘” [ความรู้ทั่วถ้วน–สัพพัญญู]
- (๑๐) “หาสปัญญา” คือ **ปัญญาว่าจริง** โดยเจริญ “ปัญญา ๘” [ทิพยจักขุ–ปัญญาจักขุ]

ให้พิจารณา “ญาณ ๑๖–โสฬสญาณ” เปรียบเทียบกับ “วิสุทธิ ๗” และ “มหาวิปัสสนา ๑๘” ดังนี้

“ญาณ ๑๖–โสฬสญาณ” หมายถึง ความหยั่งรู้ ในที่นี้หมายถึงญาณที่เกิดขึ้นแก่ผู้เจริญวิปัสสนาตามลำดับ ตั้งแต่ต้นจนถึงที่สุด ให้พิจารณาถึง “วิปัสสนาภูมิ–ปัญญาภูมิ” ได้แก่

- (๑) “นามรูปปริจเจตญาณ” คือ ญาณกำหนดจำแนกรูปร่างและรูป นั่นคือ รู้ว่าสิ่งทั้งหลายมีแต่รูปธรรมและนามธรรม และกำหนดแยกได้ว่า อะไรเป็นรูปธรรม อะไรเป็นนามธรรม ซึ่งทำให้เห็น “ขั้น ๕” [อุปาทานขั้น ๕ เป็นทุกข์–สังสารทุกข์ ให้ดูภาคผนวก–เบญจขั้น ๕] ทั้งหมด = “ขั้น ๕–อายตนะ ๑๒–ธาตุ ๑๘–อินทรีย์ ๒๒”
- (๒) “ปัจเจกปริคคหญาณ” คือ ญาณกำหนดรู้ปัจจัยของนามและรูป นั่นคือ รู้ว่า รูปธรรมและนามธรรมทั้งหลายเกิดจากเหตุปัจจัย และเป็นปัจจัยแก่กัน อาศัยกัน โดยรู้ตามแนว “ปัจเจกสมุพบาท” ก็ดี ตามแนว “กฎแห่งกรรม” ก็ดี ตามแนว “วิภว” ก็ดี เป็นต้น ซึ่งทำให้เห็น “ปัจเจกสมุพบาท ๑๒” และ “ปัจเจกสมุพปັນนธรรม” [ภวจักร] ทั้งหมด = “ปัจเจกสมุพบาท ๑๒”

- (๓) **“สัมมตสนญาณ”** คือ ญาณกำหนดรู้ด้วยพิจารณาเห็นนามและรูปโดยไตรลักษณ์ นั่นคือ ขก
รูปธรรมและนามธรรมทั้งหลายขึ้นพิจารณาโดยเห็นตามลักษณะที่เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์
มิใช่ตัวตน ซึ่งทำให้เห็น **“ไตรลักษณ์”** ทั้งหมด = **“สามัญลักษณ์ ๓”**
- (๔) **“อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ”** คือ ญาณอันตามเห็นความเกิดและความดับ นั่นคือ พิจารณาความ
เกิดขึ้นและความดับไปแห่งเบญจขันธ์ จนเห็นชัดว่า สิ่งทั้งหลายเกิดขึ้นครั้งแล้วก็ต้องดับ ไป
ล้วนเกิดขึ้นแล้วก็ดับไปทั้งหมด [จากข้อ ๔-๑๒ = **วิปัสสนาญาณ ๕**] = **“ปัญญาทินทรธรรม”**
[ไตรลักษณ์ กับ กิจในอริยสัจ ๔ ได้แก่ ปริญา-ปหานะ-สัจจิกิริยา-ภาวนา]
- (๕) **“ภังคานุปัสสนาญาณ”** คือ ญาณอันตามเห็นความสลาย นั่นคือ เมื่อเห็นความเกิดดับเช่นนั้นแล้ว
คำนึงเด่นชัดในส่วนของความดับอันเป็นจุดจบสิ้น ก็เห็นว่าสังขารทั้งปวงล้วนจะต้องสลายไป
ทั้งหมด = **“อนัตตตา”**
- (๖) **“ภยตูปัญฐานญาณ”** คือ ญาณอันมองเห็นสังขารปรากฏเป็นของน่ากลัว นั่นคือ เมื่อพิจารณาเห็น
ความแตกสลายอันมีทั่วไปแก่ทุกสิ่งทุกอย่างเช่นนั้นแล้วสังขารทั้งปวงไม่ว่าจะเป็นไปในภพใด
คติใด ก็ปรากฏเป็นของน่ากลัวเพราะล้วนแต่จะต้องสลายไปไม่ตลอดภัยทั้งสิ้น = **“อนิจจตา”**
- (๗) **“อาทีนวานุปัสสนาญาณ”** คือ ญาณอันคำนึงเห็นโทษ นั่นคือ เมื่อพิจารณาเห็นสังขารทั้งปวงซึ่ง
ล้วนต้องแตกสลายไป เป็นของน่ากลัวไม่ตลอดภัยทั้งสิ้นแล้ว ย่อมคำนึงเห็นสังขารทั้งปวงนั้น
ว่าเป็นโทษเป็นสิ่งที่มีความบกพร่อง จะต้องระคนอยู่ด้วยทุกข์ = **“ทุกขตา”**
- (๘) **“นิพพิทานุปัสสนาญาณ”** คือ ญาณอันคำนึงเห็นด้วยความหน่าย นั่นคือ เมื่อพิจารณาเห็นสังขาร
ว่าเป็นโทษเช่นนั้นแล้ว ย่อมเกิดความหน่าย ไม่เพิลิดเพิลินคิดใจ = **“วิราคะ”**
- (๙) **“มุญฺจิจุกัมมตาญาณ”** คือ ญาณอันคำนึงด้วยใคร่จะพ้น ไปเสีย นั่นคือ เมื่อหน่ายสังขารทั้งหลาย
แล้ว ย่อมปรารถนาที่จะพ้น ไปเสียจากสังขารเหล่านั้น = **“นิโรธะ”**
- (๑๐) **“ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ”** คือ ญาณอันคำนึงพิจารณาหาทาง นั่นคือ เมื่อต้องการจะพ้น ไปเสีย จึง
กลับหันไปยกเอาสังขารทั้งหลายขึ้นมาพิจารณาคำหนดด้วยไตรลักษณ์เพื่อมองหาอุบายที่จะ
ปลดเปลื้องออกไป = **“มรรค”** [ปหานะ]
- (๑๑) **“สังขารุเปกขาญาณ”** คือ ญาณอันเป็นไปโดยความเป็นกลางต่อสังขาร นั่นคือ เมื่อพิจารณา
สังขารต่อไป ย่อมเกิดความรู้เห็นสภาวะของสังขารตามความเป็นจริง ว่ามีความเป็นอยู่เป็นไป
ของมันอย่างนั้นเป็นธรรมดา จึงวางใจเป็นกลางได้ ไม่นิยมยินร้ายในสังขารทั้งหลาย แต่นั้น
มองเห็นนิพพานเป็นสันติบท ญาณจึงแล่นมุ่งไปยังนิพพาน เลิกละความเกี่ยวเกาะกับสังขาร
เสียได้ = **“อุเบกขา”** [“ตัตตรมัมหมัตตูปกขา” — อุเบกขาในความเป็นกลางในธรรมนั้นๆ]
- (๑๒) **“ธัจจานุโลมิกญาณ-อนุโลมญาณ”** คือ ญาณอันเป็นไปโดยอนุโลมแก่การหยั่งรู้อริยสัจ นั่นคือ
เมื่อวางใจเป็นกลางต่อสังขารทั้งหลาย ไม่พะวง และญาณแล่นมุ่งตรงไปสู่निพพานแล้ว ญาณอัน
คล้อยต่อ **“การตรัสรู้อริยสัจ”** ย่อมเกิดขึ้นในลำดับถัดไป เป็นขั้นสูงสุดท้ายของ **“วิปัสสนาญาณ”**

ต่อจากนั้นก็จะเกิด “โคตรภูญาณ” มาก็นกลาง แล้วเกิด “มรรคญาณ” [มัคคญาณ] ให้สำเร็จ
ความเป็น “อริยบุคคล” ต่อไป = “อริยสังข์ ๔”

(๑๓) “โคตรภูญาณ” คือ ญาณครอบโคตร นั่นคือ ความหยั่งรู้ที่เป็นหัวต่อแห่งการข้ามพ้นจาก “ภาวะ
ปุถุชน” เข้าสู่ “ภาวะอริยบุคคล” = “ญาณคั่นระหว่างโลกียะกับโลกุตระ”

(๑๔) “มัคคญาณ” คือ ญาณในอริยมรรค นั่นคือ ความหยั่งรู้ที่ทำให้สำเร็จ “ภาวะอริยบุคคล” แต่ละขั้น
ซึ่งทำให้เห็น “อริยสังข์ ๔” ทั้งหมด = “โลกุตระมรรค [มรรค ๔-มคตสังข์-มัคคญาณแห่ง
มรรค ๘]”

(๑๕) “ผลญาณ” คือ ญาณในอริยผล นั่นคือ ความหยั่งรู้ที่เป็นผลสำเร็จของพระอริยบุคคลขั้นนั้นๆ =
“โลกุตระผล [ผล ๔-ผลตมสังข์-ผลญาณแห่งมรรค ๘]”

(๑๖) “ปัจเจกขณญาณ” คือ ญาณหยั่งรู้ด้วยการพิจารณาทบทวน นั่นคือ สำราญรู้มรรคผล กิเลสที่ละ
แล้ว กิเลสที่เหลืออยู่ และนิพพาน เว้นแต่ว่าพระอรหันต์ไม่มีการพิจารณากิเลสที่ยังเหลืออยู่ ซึ่ง
สุดท้ายทำให้เกิด “อัสวักขยญาณ” = “ปัญญาตรัสรู้” [สัมโพธิ-นิพพาน ๒]

หมายเหตุ: ความแตกต่างระหว่าง “ญาณ ๑๖-โศภสญาณ” กับ “อนุปุปพปฏิบัติ: อนุปัสสนา ๗-มหา
วิปัสสนา ๑๘-การจำแนกอารมณ์ ๓๘-โพธิปักขิยธรรม ๓๗” คือ ธรรมทั้งหลายในส่วนหลังนี้ ผู้ปฏิบัติ
ธรรมจักต้องหมั่นพิจารณาอยู่บ่อยๆ ที่เรียกว่า “มนัสการกรรมฐาน” นั่นคือ ทำให้มาก บริบูรณ์สมบูรณ์
เจริญพอกพูนงอกงาม ไพบูลย์ยิ่ง ย่อมบรรลุถึงด้วย “ปัญญาแตกฉาน” (ปฏิสัมภิทา ๔) ในไม่ช้า การศึกษา
ทางโลก ก็มีความปรารถนาในเรื่อง “ปัญญาแตกฉาน” เช่นเดียวกัน คือ “ความเป็นปราชญ์” (Guru) คือ
นักปราชญ์บัณฑิต ในทางธรรมเรียกว่า “ปราชญ์มหามุนี” (Sage) คือ บุคคลผู้ที่ฉลาดมาก ดังเช่น คำกล่าว
ว่า: “พระพุทธเจ้าองค์พระมุนีผู้ประเสริฐทรงยังพุทธกิจประจำวัน ๕ ประการนี้ให้หมดจด” เป็นต้น ได้แก่

(๑) เวลาเช้าเสด็จบิณฑบาต

(๒) เวลาเย็นทรงแสดงธรรม

(๓) เวลาค่ำประทาน โอวาทแก่เหล่าภิกษุ

(๔) เที่ยงคืนทรงตอบปัญหาทวดา

(๕) จวนสว่างทรงตรวจพิจารณาสัตว์ที่สามารถและที่ยังไม่สามารถบรรลุธรรมอันควรจะเสด็จไป
โปรดหรือไม่

“วิสุทธิ ๗” หมายถึง ความหมดจด ความบริสุทธิ์ที่สูงขึ้นไปเป็นขั้นๆ ธรรมที่ชำระสัตว์ให้บริสุทธิ์ ยังไตรสิกขาให้บริบูรณ์เป็นขั้นๆ ไปโดยลำดับ จนบรรลุจุดหมายคือนิพพาน ได้แก่

- (๑) “ศีลวิสุทธิ” คือ **ความหมดจดแห่งศีล** นั่นคือ รักษาศีลตามภูมิขั้นของตนให้บริสุทธิ์ และให้ เป็นไปเพื่อสมาธิ วิสุทธิมีคํ่าว่าได้แก่ ปาวิสุทธิศีล ๔
- (๒) “จิตตวิสุทธิ” คือ **ความหมดจดแห่งจิต** นั่นคือ ฝึกรวมจิตจนบังเกิดสมาธิพอเป็นบาทฐานแห่ง วิปัสสนา วิสุทธิมีคํ่าว่าได้แก่ สมาบัติ ๘ พร้อมทั้งอุปจาร
- (๓) “ทัญญูวิสุทธิ” คือ **ความหมดจดแห่งทัญญู** นั่นคือ ความรู้เข้าใจมองเห็นนามรูปตามสภาวะที่เป็น จริงเป็นเหตุข่มความเข้าใจผิดว่าเป็นสัตว์บุคคลเสียได้ เริ่มดำรงในภูมิแห่งความไม่หลงผิด **ข้อนี้** จัดเป็นขั้นกำหนดทุกขสังข [อุปาทานขั้น ๕ เป็นทุกข]
- (๔) “กัณฑ์วิตรณวิสุทธิ” คือ **ความหมดจดแห่งญาณเป็นเหตุข้ามพ้นความสงสัย ความบริสุทธิ์ขั้นที่ ทำให้กำจัดความสงสัยได้** นั่นคือ กำหนดรู้ปัจจัยแห่งนามรูปได้แล้วจึงสิ้นสงสัยในกาลทั้ง ๓ [ปฏิจางสมุปปาท ๑๒] ข้อนี้ตรงกับ “**ธรรมจิติญาณ-ญาณุตตญาณ-สัมมาทัสสนะ**” และจัดเป็นขั้น กำหนดสมุทัยสังข
- (๕) “มัตถคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ” คือ **ความหมดจดแห่งญาณที่รู้เห็นว่าเป็นทางหรือมิใช่ทาง** นั่นคือ เริ่มเจริญวิปัสสนาต่อไปด้วยพิจารณาถลาไป จนมองเห็นความเกิดขึ้น และความเสื่อมไปแห่ง สังขารทั้งหลาย [ไตรลักษณ์-สามัญญลักษณะ] ได้แก่ “อนิจจัง-ทุกขัง-อนัตตา” อันเรียกว่า “**อุทยัพพยานุปีสสนา**” เป็นตรุณวิปัสสนา คือวิปัสสนาญาณอ่อนๆ แล้วมี “**วิปัสสนูปกิเลส**” เกิดขึ้น กำหนดได้ว่าอุปกิเลสทั้ง ๑๐ แห่งวิปัสสนานั้นมิใช่ทาง ส่วนวิปัสสนาที่เริ่มดำเนินเข้าสู่วิถี นั้นแลเป็นทางถูกต้อง เตรียมที่จะประคองจิตไว้ในวิถีคือ “**วิปัสสนาญาณ**” นั้นต่อไป **ข้อนี้** จัดเป็น ขั้นกำหนดมคคสังข
- (๖) “**ปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธิ**” คือ **ความหมดจดแห่งญาณอันรู้เห็นทางดำเนิน** นั่นคือ ประกอบ ความเพียรในวิปัสสนาญาณทั้งหลายเริ่มแต่ “**อุทยัพพยานุปีสสนาญาณ**” ที่พ้นจากอุปกิเลสดำเนิน เข้าสู่วิถีทางแล้วนั้น เป็นต้นไป จนถึง “**สังขานุ โลมิกญาณ**” หรือ “**อนุ โลมญาณ**” อันเป็นที่สุดแห่ง วิปัสสนา ต่อแต่นี้ก็จะเกิด “**โคตรญาณ**” คั่นระหว่างวิสุทธิข้อนี้กับข้อสุดท้าย เป็นหัวต่อแห่ง “**ความเป็นปุถุชน**” กับ “**ความเป็นอริยบุคคล**” โดยสรุป วิสุทธิข้อนี้ ก็คือ “**วิปัสสนาญาณ ๕**” [กระบวนการทวารขั้น ๕]
- (๗) “**ญาณทัสสนวิสุทธิ**” คือ **ความหมดจดแห่งญาณทัสสนะ** นั่นคือ ความรู้ใน “**อริยมรรค ๔-มรรค ญาณ**” [ปัญญาอริยะ-โลกุตตรปัญญา] อันเกิดถัดจาก “**โคตรญาณ**” เป็นต้นไป เมื่อมรรคเกิดแล้ว ผลจิตแต่ละอย่างย่อมเกิดขึ้นในลำดับถัดไปจาก “**มรรคญาณ**” นั้นๆ “**ความเป็นอริยบุคคล**” ย่อม เกิดขึ้นโดยวิสุทธิข้อนี้ เป็นอันบรรลุผลที่หมายสูงสุดแห่งวิสุทธิ หรือไตรสิกขา หรือการปฏิบัติ ธรรมในพระพุทธศาสนาทั้งสิ้น

“มหาวิปัสสนา ๑๘” หมายถึง การทำให้แจ้งในธรรม การแทงตลอดธรรมมีความสงบเป็นประโยชน์ การทำให้แจ้งซึ่งธรรมที่ควรทำให้แจ้งที่ศึกษาอยู่ เมื่อรู้ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถความเป็นผู้ระงับในสภาวะธรรมนั้นๆ ได้แก่

- (๑) “อนิจจานุปัสสนา” คือ การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยง เมื่อละนิจจสัญญาได้
- (๒) “ทุกขานุปัสสนา” คือ การพิจารณาเห็นความทุกข์ เมื่อละสุขสัญญาได้
- (๓) “อนัตตานุปัสสนา” คือ การพิจารณาเห็นความไม่ใช่ตัวตน เมื่อละอัตตสัญญาได้
- (๔) “นิพพิทานุปัสสนา” คือ การพิจารณาเห็นความเบื่อหน่าย เมื่อละความพอใจได้
- (๕) “วิราทานุปัสสนา” คือ การพิจารณาเห็นความคลายกำหนด เมื่อละราคะได้
- (๖) “นิโรธานุปัสสนา” คือ การพิจารณาเห็นความดับ เมื่อละสมุทัยได้
- (๗) “ปฏิณิสถคคานุปัสสนา” คือ การพิจารณาเห็นความสลละคืน เมื่อละความยึดถือได้
- (๘) “ขยานุปัสสนา” คือ การพิจารณาเห็นความสิ้นไป เมื่อละฉนสัญญาได้
- (๙) “วยานุปัสสนา” คือ การเห็นความเสื่อมไป เมื่อละอายุหนะ (การประมวไล) ได้
- (๑๐) “วิปริณามานุปัสสนา” คือ การพิจารณาเห็นความแปรปรวน เมื่อละฐฐสัญญา (ความสำคัญว่ายั่งยืน) ได้
- (๑๑) “อนิมิตตานุปัสสนา” คือ การพิจารณาเห็นความไม่มีเครื่องหมาย เมื่อละนิมิตได้
- (๑๒) “อัปป์นิตตานุปัสสนา” คือ การเห็นธรรมไม่มีที่ตั้ง เมื่อละปป์นิตได้
- (๑๓) “สุญญตานุปัสสนา” คือ การพิจารณาเป็นความว่างเปล่า เมื่อละอกินิเวสได้
- (๑๔) “อธิปัญญชรรวมวิปัสสนา” คือ การพิจารณาเห็นธรรมด้วยปัญญาอันยิ่ง เมื่อละสาราทานากินิเวสได้
- (๑๕) “ยถาภูตญาณทัสนะ” คือ ความรู้ความเห็นตามความเป็นจริง เมื่อละสัมโมหากินิเวสได้
- (๑๖) “อาทีนวานุปัสสนา” คือ การพิจารณาเห็นโทษ เมื่อละอาลาภากินิเวสได้
- (๑๗) “ปป์กิสังขานุปัสสนา” คือ การพิจารณาหาทาง เมื่อละอัปป์กิสังขะได้
- (๑๘) “วิวัฏฏณานุปัสสนา” คือ การพิจารณาการเห็นอุบายที่จะหลีกไป เมื่อละสังโยคากินิเวสได้

เมื่อข้ามโคตรจากปป์กฤษณไปเป็นอริยบุคคล ด้วยการเจริญวิปัสสนาในอริยมรรคทั้ง ๘ ดังนี้

- (๑) เมื่อเจริญ “โสดาปัตติมรรค” ย่อมละกิเลสที่ตั้งอยู่ที่เดียวกับทักขิณีได้
- (๒) เมื่อเจริญ “สกทาคามิมรรค” ย่อมละกิเลสอย่างหยาบเสียได้
- (๓) เมื่อเจริญ “อนาคามิมรรค” ย่อมละกิเลสอย่างละเอียดได้
- (๔) เมื่อเจริญ “อรหัตตมรรค” ย่อมละกิเลสทั้งหมดได้

จิตตานุปัตสสนาสติปัญญา

จำแนกอารมณ์ของจิต (การจำแนกอารมณ์ ๓๘)

(พระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค เล่ม ๒ ภาค ๒ - หน้าที่ 314-315 FILE 14)

บรรดาบทเหล่านี้

บทว่า “จิตมีราคะ ๘” คือจิตที่เกิดพร้อมด้วยโลภะ ๘ อย่าง

บทว่า “จิตปราศจากราคะ ๘” คือ **จิตที่เป็นกุศล** แต่ **อพยากฤตฝ่ายโลกิยะ** แต่ข้อนี้ เป็นการพิจารณา มิใช่เป็นการขมุนมธรรม เพราะฉะนั้นในคำว่า **จิตมีราคะ** นี้ จึงไม่ได้โลกุตรจิต แม้แต่บทเดียว อกุศลจิต ๔ ดวง ที่เหลือ จึงไม่เข้าบทต้น ไม่เข้าบทหลัง

บทว่า “จิตมีโทสะ ๒” ได้แก่ จิต ๒ ดวง ที่เกิดพร้อมด้วยโทมนัส

บทว่า “จิตปราศจากโทสะ ๒” ได้แก่ จิตที่เป็น **กุศล** และ **อพยากฤตฝ่ายโลกิยะ** อกุศลจิต ๑๐ ดวงที่เหลือ ไม่เข้าบทต้น ไม่เข้าบทหลัง

บทว่า “จิตมีโมหะ ๒” ได้แก่ จิต ๒ ดวง คือ จิตที่เกิดพร้อมด้วย **วิจิกิจฉา** ดวง ๑ ที่เกิดพร้อมด้วย **อุทธัจจะ** ดวง ๑ แต่เพราะโมหะย่อมเกิดได้ในอกุศลจิตทั้งหมด ฉะนั้น แม้อกุศลจิตที่เหลือ ก็ควรได้ใน บทว่าจิตมีโมหะนี้ โดยแท้ จริงอยู่ อกุศลจิต ๑๒ (โลกมุล ๘ โทสมุล ๒ โมหมุล ๒) ท่านประมวลไว้ใน ทุกกะ (หมวด ๒) นี้เท่านั้น

บทว่า “จิตปราศจากโมหะ ๒” ได้แก่ จิตที่เป็น **กุศล** และ **อพยากฤตฝ่ายโลกิยะ**

รวม ๒๔ อารมณ์

บทว่า “จิตหดหู่ ๑” ได้แก่ จิตที่ตกไปใน **ฉันทมิถะ** ก็จิตที่ตกไปในฉันทมิถะนั้น ชื่อว่า **จิตหดหู่**

บทว่า “จิตฟุ้งซ่าน ๑” ได้แก่ จิตที่เกิดพร้อมด้วย **อุทธัจจะ** จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุทธัจจะนั้น ชื่อว่า **จิตฟุ้งซ่าน**

บทว่า “จิตเป็นมหัคคตะ ๒” ได้แก่ จิตที่เป็น **รูปาวจร** และ **อรุปาวจร**

บทว่า “จิตไม่เป็นมหัคคตะ ๑” ได้แก่ จิตที่เป็น **กามาวจร**

บทว่า “สูตตุร ๑” **จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า** ได้แก่ จิตที่เป็น **กามาวจร**

บทว่า “อนุตตุร ๒” **จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า** ได้แก่ จิตที่เป็น **รูปาวจร** และ **อรุปาวจร** แม้ในจิตเหล่านั้น จิตที่ชื่อว่า **สูตตุระ** ได้แก่ จิตเป็นรูปาวจร จิตชื่อว่า **อนุตตุระ** ได้แก่ จิตที่เป็นอรุปาวจร

บทว่า “สูมาหิต ๒” **จิตตั้งมั่นแล้ว** ได้แก่ **อัปนาสมาธิ** หรือ **อุปจารสมาธิ**

บทว่า “อสมามหิต ๑” **จิตไม่ตั้งมั่น** ได้แก่ จิตที่เว้นจากสมาธิทั้งสอง

บทว่า “วิมุตต ๒” **จิตหลุดพ้น** ได้แก่ จิตหลุดพ้นด้วย **ตถังควิมุตติ** และ **วิกัมภณวิมุตติ**

บทว่า “อวิมุตติ ๑” **จิตไม่หลุดพ้น** ได้แก่ จิตที่เว้นจากวิมุตติทั้งสอง ส่วน สมุจเฉทวิมุตติ ปฏิบัติสัทธวิมุตติ และ นิสสรณวิมุตติ ไม่มีโอกาสในบทนี้เลย

รวม ๑๔ อารมณ์

โพธิปักขยธรรม ๓๗ หมายถึง *กรรมเครื่องก่อกุศลความตรัสรู้ หรือสนับสนุนอริยมรรค* ได้แก่ สติปัฏฐาน ๔-สัมมัปปธาน ๔-อิทธิบาท ๔-อินทรีย์ ๕-พลัง ๕-โพชฌงค์ ๗-มรรคมืองค์ ๘ ดังนี้

(๑) “**สติปัฏฐาน ๔**” หมายถึง *ที่ตั้งของสติ-การตั้งสติกำหนดพิจารณาสิ่งทั้งหลายให้รู้เห็นตามความเป็นจริง* คือ ตามที่สิ่งนั้นๆ มันเป็นของมัน ซึ่งทำให้ถึง “**อนัตตานุปัสสนายถาภูตญาณ**” [ขลาปชาน] นั่นคือ *ปัญญาเห็นนามรูปโดยไตรลักษณ์* ในความหมายรวมๆ ฉะนั้น การเจริญกรรม “**มหาสติปัฏฐาน ๔**” นี้ เป็นด่านแรกแห่งการปฏิบัติธรรม ที่เรียกว่า “**อริยมรรค**” ได้แก่

(๑) “**กายนุปัสสนาสติปัฏฐาน**” คือ *การตั้งสติกำหนดพิจารณากาย ให้รู้เห็นตามเป็นจริงว่าเป็นแต่เพียงกาย ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา* โดยจำแนกวิธีปฏิบัติไว้หลายอย่าง นั่นคือ (๑) “**อานาปานสติ**” กำหนดคัลักษณะลมหายใจเข้าออก “**อัสสาสะ-ปัสสาสะ**” ควรใช้เจริญฉวยในขั้นแรก (๒) “**อิริยาบถ**” กำหนดรู้ทันอิริยาบถ (๓) “**สัมปชัญญะ**” สร้างสัมปชัญญะในการกระทำเคลื่อนไหวทุกอย่าง (๔) “**ปฏิกลมนสิการ**” พิจารณาส่วนประกอบอันไม่สะอาดทั้งหลายที่ประชุมเข้าเป็นร่างกายนี้ (๕) “**ธาตุมนสิการ**” พิจารณาเห็นร่างกายของตนโดยสักว่าเป็นธาตุแต่ละอย่างๆ และ (๖) “**นวสีวลิกา**” พิจารณาซากศพในสภาพต่างๆ อันแปลกกันไปใน ๘ ระยะเวลา ให้เห็นคติธรรมคาของร่างกาย ของผู้อื่นเช่นใด ของตนก็จักเป็นเช่นนั้น

(๒) “**เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน**” คือ *การตั้งสติกำหนดพิจารณาเวทนา ให้รู้เห็นตามเป็นจริงว่าเป็นแต่เพียงเวทนา ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา* นั่นคือ มีสติอยู่พร้อมด้วยความรู้ชัดเวทนาอันเป็น *สุขก็ดี-ทุกข์ก็ดี-เฉยๆ ก็ดี* ทั้งที่เป็นสามิส [มีเครื่องต่อ-วัตถุ] และเป็นนิรามิส [เป็นอิสระ] ตามที่เป็นไปอยู่ในขณะนั้นๆ

(๓) “**จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน**” คือ *การตั้งสติกำหนดพิจารณาจิต ให้รู้เห็นตามเป็นจริงว่าเป็นแต่เพียงจิต ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา* นั่นคือ มีสติอยู่พร้อมด้วยความรู้ชัดจิตของตนที่ *มีราคะ-ไม่มีราคะ-มีโทสะ-ไม่มีโทสะ-มีโมหะ-ไม่มีโมหะ-เศร้าหมองหรือผ่องแผ้ว-ฟุ้งซ่านหรือเป็นสมาธิ* เป็นต้น อย่างไรก็ตาม เป็นไปอยู่ในขณะนั้นๆ

(๔) “**ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน**” คือ *การตั้งสติกำหนดพิจารณาธรรม ให้รู้เห็นตามเป็นจริงว่า เป็นแต่เพียงธรรม ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา* นั่นคือ มีสติอยู่พร้อมด้วยความรู้ชัดธรรมทั้งหลาย ได้แก่ *นิรวรณ์ ๕-ขันธ ๕-อายตนะ ๑๒-โพชฌงค์ ๗-อริยสัจ ๔* ว่าคืออะไร เป็นอย่างไร มีในตนหรือไม่ เกิดขึ้น เจริญบริบูรณ์ และดับไปได้อย่างไร เป็นต้น ตามที่เป็นจริงของมันอย่างนั้นๆ

- (๒) “สัมมุปปธาน ๔-ปธาน ๔” หมายถึง ความเพียร-ความเพียรชอบ ความเพียรใหญ่ ได้แก่
- (๑) “สังวรปธาน” คือ **เพียรระวังหรือเพียรปิดกั้น** นั่นคือ เพียรระวังยับยั้งบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด มิให้เกิดขึ้น [ให้พิจารณาถึง “อินทริยสังวร” กับ “สติสังวร”]
 - (๒) “ปหานปธาน” คือ **เพียรละหรือเพียรกำจัด** นั่นคือ เพียรละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว
 - (๓) “ภาวนापธาน” คือ **เพียรเจริญ-เพียรก่อให้เกิด** นั่นคือ เพียรทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด ให้เกิดมีขึ้น
 - (๔) “อนุรักษนาปธาน” คือ **เพียรรักษา** นั่นคือ เพียรรักษากุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วให้ตั้งมั่น และให้เจริญยิ่งขึ้นไปจนไปบุญ [ให้พิจารณาถึง “อารักขกัมมภูฏาน” เพื่อความไม่ประมาท]
- (๓) “อิทธิบาท ๔” หมายถึง คุณเครื่องให้ถึงความสำเร็จ-คุณธรรมที่นำไปสู่ความสำเร็จแห่งผลที่มุ่งหมาย ซึ่งต้องเป็นองค์ประกอบภายในคน ที่เรียกว่า “พลังความคิด-ขวัญกำลังใจ-แรงกดดันจิตใจ” ซึ่งจะนำไปสู่ความสำเร็จ ความเป็นเลิศ ความถึงพร้อมสมบูรณ์ในทุกด้าน ได้แก่
- (๑) “ฉันทะ” คือ **ความพอใจ** นั่นคือ ความต้องการที่จะทำ ใฝ่ใจรักจะทำสิ่งนั้นอยู่เสมอ และปรารถนาจะทำให้ได้ผลดียิ่งๆ ขึ้นไป = “**พอใจ-ศรัทธาเลื่อมใส**”
 - (๒) “วิริยะ” คือ **ความเพียร** นั่นคือ ขยันหมั่นประกอบสิ่งนั้นด้วยความพยายาม เข้มแข็ง อดทน เอาธุระไม่ทอดย = “**ขยัน-อดทน-บากบั่น**”
 - (๓) “จิตตะ” คือ **ความคิดมุ่งไป** นั่นคือ ตั้งจิตรับรู้ในสิ่งที่ทำและทำสิ่งนั้นด้วยความคิด เอาจิตฝึกใฝ่ไม่ปล่อยใจให้ฟุ้งซ่านเลื่อนลอยไป อุทิศตัวอุทิศใจให้แก่สิ่งที่ทำ = “**มุ่งมั่น**”
 - (๔) “วิมังสา” คือ **ความไตร่ตรอง-ทอดลอง** นั่นคือ หมั่นใช้ปัญญาพิจารณาใคร่ครวญตรวจตราหาเหตุผล และตรวจสอบข้อยังหย่อนในสิ่งที่ทำนั้น มีการวางแผน วัตถุประสงค์ คัดค้นวิธีแก้ไขปรับปรุง เป็นต้น = “**คิด-วิเคราะห์-แยกแยะ-หาผล-ปรับปรุงแก้ไข**”
- (๔) “อินทริย ๕” หมายถึง ธรรมที่เป็นใหญ่ในกิจของตน ซึ่งธรรมที่ตรงกันข้ามแต่ละอย่าง จะเข้าครอบงำไม่ได้ ได้แก่
- (๑) “สัทธา-สัทธินทริย” คือ **ความเชื่อ** ย่อมระงับปิดกั้นความรู้ศรัทธา-**อสังกขา**
 - (๒) “วิริยะ-วิริยอินทริย” คือ **ความเพียร** ย่อมระงับปิดกั้นความเกียจคร้าน-**โกธสังขะ**
 - (๓) “สติ-สตินทริย” คือ **ความระลึกได้** ย่อมระงับปิดกั้นความประมาท-**ปมาทะ**
 - (๔) “สมาธิ-สมาธินทริย” คือ **ความตั้งจิตมั่น** ย่อมระงับปิดกั้นความฟุ้งซ่าน-**อุทธัจจะ**
 - (๕) “ปัญญา-ปัญญินทริย” คือ **ความรู้ทั่วชัด** ย่อมระงับปิดกั้นความหลงลืมสติ-**โมหะ** หรือ “**อสัมปชัญญะ**” คือ ความไม่รู้ไม่เห็น ชัดข้องเพราะ อวิชชา-ความหลง-อกุศลมูล หรือ “**มูถฐัจจะ**” คือ การอยู่อย่างขาดสติ-ไม่มีสติ-ระลึกตามไปไม่ได้-ระลึกย้อนไปก็ไม่ได้-นึกไม่ออก-จำไม่ได้-พันเพื่อน-หลงลืม-หลงเลื่อน-หลงไหลไป-หลงพร้อม คือ “**สมุโมหวิหาโร**” แปลว่า “**อยู่ด้วยความหลง**” [ตั้งมั่นไม่ไม่พัน]

(๕) “**พละ ๕**” หมายถึง **ธรรมที่เป็นกำลัง** [ขวัญพลังใจ-แรงบันดาลใจ-จิตที่ตั้งมั่น เลื่อมใส ศรัทธา = อธิโมกษ์] **ให้เกิดความเข้มแข็งมั่นคง** ซึ่ง**ธรรมที่ตรงกันข้ามแต่ละอย่าง จะเข้าครอบงำไม่ได้** [ดูปฏิบัติกรรมเช่นเดียวกับ อินทรีย์ ๕] ได้แก่

- (๑) “**สัทธา-สัทธาพละ**” คือ **ความเชื่อ** นั่นคือ เลื่อมใส ศรัทธา เชื่อมมั่นในอริยมรรค ระวัง-**อสังขะ**
- (๒) “**วิริยะ-วิริยพละ**” คือ **ความเพียร** นั่นคือ เพียรชอบในการละชั่วทำดี ระวัง-**โกสัชชะ**
- (๓) “**สติ-สติพละ**” คือ **ความระลึกได้** นั่นคือ ไม่หลงลืม เลื่อนลอย ระวัง-**ปมาทะ**
- (๔) “**สมาธิ-สมาธิพละ**” คือ **ความตั้งจิตมั่น** นั่นคือ ไม่ฟุ้งซ่านสัดสาย ระวัง-**อุทธัจจะ**
- (๕) “**ปัญญา-ปัญญาพละ**” คือ **ความรู้ทั่วชัด** นั่นคือ โยนิโตมนสิการ ฉลาดคิดถูกวิธี ระวัง-**โมหะ**

(๖) “**โพชฌงค์ ๗**” หมายถึง **ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้-องค์ธรรมตรัสรู้** ได้แก่

- (๑) “**สติ**” คือ **ความระลึกได้-สำนึกพร้อมอยู่-ใจอยู่กับกิจ-จิตอยู่กับเรื่อง** ย่อมทำให้เกิด **“อุปฏฐาน”** นั่นคือ สติชัด ประกอบด้วย “**สัมปชัญญะ ๔**”
- (๒) “**มัชฌิmicะ**” คือ **ความเพียรชอบ-ความสอดคล้องสืบค้นธรรม-สามารถจำแนกแจกธรรมได้** ทำให้เกิด “**ญาณ**” นั่นคือ ความรู้ที่คมชัด
- (๓) “**วิริยะ**” คือ **ความเพียรบากบั่นเพื่อทำดีละชั่ว** ทำให้เกิด “**ปีติ**” นั่นคือ ความเพียรที่พอดี ที่ตื่นตัวอยู่เป็นนิตย์ ชำระจิตมิให้มีนิวรณ์ คือ “**ชาคริยานุโยค**” หรือ หมั่นประกอบกุศลธรรม คือ “**กุศลธัมมานุโยค**”
- (๔) “**ปีติ**” คือ **ความอิมใจ ความค้ำค้ำในใจ** ทำให้เกิด “**อธิโมกษ์**” นั่นคือ ศรัทธาแรงกล้าที่ทำให้ใจผ่องใสท่วมล้นอย่างยิ่ง
- (๕) “**ปัสสัทธิ**” คือ **ความผ่อนคลายสงบเย็นกายใจ-ความอิมใจปลาบปลื้ม** ทำให้เกิด “**สุข**” (ปราโมทย์) นั่นคือ ความสุขนำชื่นทั่วทั้งตัวที่ประณีตอย่างยิ่ง
- (๖) “**สมาธิ**” คือ **ความมีใจตั้งมั่น-จิตสงบแน่วแน่ในอารมณ์เดียว-ไม่ฟุ้งซ่าน** ทำให้เกิด “**จตุตถฌาน-อัปปนาสมาธิ**” นั่นคือ สมาธิที่แน่วแน่ หรือ “**เอกกคตา**” คือ ความมีอารมณ์เป็นอันเดียวตามระดับชั้นฌานทั้ง ๔ จนเป็นสมาธิในวิปัสสนา
- (๗) “**อุเบกขา**” คือ **ความมีใจเป็นกลางที่ลงตัวสนิทเพราะเห็นตามเป็นจริง** ทำให้เกิด “**ตัตถมัชฌัตตคตา-ตัตถมัชฌัตตอุเบกขา**” นั่นคือ ความเป็นกลางในอารมณ์นั้นๆ ที่ผ่านเข้ามาภาวะที่จิตและเจตสิกตั้งอยู่ในความเป็นกลาง

(๓) “มรรคมืองค์ ๘” หมายถึง “ทางมืองค์แปดประการ อันประเสริฐ” เปรียบเทียบกับ “จริยา ๘” คือ ความประพฤติ ได้แก่

- (๑) “สัมมาทิฐิ” คือ **เห็นชอบ** ได้แก่ ความรู้หรือริยสังข์ ๔ หรือ เห็นไตรลักษณ์ หรือ รู้อกุศลและอกุศลมูลกับกุศลและอกุศลมูล หรือ เห็นปฏิจสมุปบาท = **ทัสสนจริยา** –การเห็นแจ้ง
- (๒) “สัมมาสังกัปปะ” คือ **ดำริชอบ** ได้แก่ เนกขัมมสังกัปปิ อพยาบาทสังกัปปิ อวิหิงสาสังกัปปิ = **อภิโรปจริยา** –มีกระบวนทัศน์
- (๓) “สัมมาวาจา” คือ **เจรจาชอบ** ได้แก่ วชิสุจิริต ๔ = **ปริกคหจริยา** –สำรวจวาจา
- (๔) “สัมมากัมมันตะ” คือ **กระทำชอบ** ได้แก่ กายสุจิริต ๓ = **สมุฏฐานจริยา** –สร้างสรรค์
- (๕) “สัมมาอาชีวะ” คือ **เลี้ยงชีพชอบ** ได้แก่ ประกอบสัมมาชีพ = **โวทานจริยา** –ความบริสุทธิ์
- (๖) “สัมมาวายามะ” คือ **พยายามชอบ** ได้แก่ สัมมัปปธาน ๔ = **ปັคคหจริยา** –หมั่นพากเพียร
- (๗) “สัมมาสติ” คือ **ระลึกชอบ** ได้แก่ สติปัฏฐาน ๔ = **อุปัฏฐานจริยา** –สติชัดแก่กล้า
- (๘) “สัมมาสมาธิ” คือ **ตั้งจิตมั่นชอบ** ได้แก่ ฉาน ๔ = **อวิกเขปจริยา** –จิตสงบตั้งมั่นสนิท

อย่างไรก็ตาม เพื่อให้เกิดความเข้าใจใน “ภาพรวมเชิงองค์รวม” (Holism: ญาณสัมปยุตต์-สหุตติ คือ มีความเป็นไปร่วมกัน) ซึ่งแสดงนัยถึง คำว่า “ธรรม-สภาวะธรรม” (Dhamma) ดังที่กล่าวไว้ในหัวข้อข้างต้น คือ “**เอกุตตรธรรม**” และประการสำคัญ ในการศึกษาพระศาสนาให้ลึกซึ้งนั้น ต้องค้นคว้าด้วย “**วิธีวิทยาศาสตร์**” (Scientific Method) เพราะพระพุทธศาสนามีหลักการหรือทฤษฎีที่เป็นวิธีวิทยาศาสตร์ และยังเป็นองค์ความรู้ที่สามารถอธิบายสิ่งทีเรียกว่า “**ธรรม-สภาวะธรรม**” (ธรรม ๒-ธรรม ๓) ได้ทั้งหมด ได้แก่

(๑) สภาวะ-States (๒) เหตุปัจจัย-Conditions (๓) สิ่ง-Things หรือ ปรากฏการณ์-Phenomena (๔) ค่านิยม-Values (๕) วิทยาการ-Technology (๖) ความนึกคิดที่ถูกต้อง-Right Ideas (๗) พระธรรม-Doctrines ดังนี้

- (๑) สภาพที่ทรงไว้-ธรรมดา-ธรรมชาติ-สภาวะธรรม-สังขธรรม-ความจริง
- (๒) เหตุ-ต้นเหตุ-ปัจจัย-องค์ประกอบ
- (๓) สิ่ง-ปรากฏการณ์-ธรรมารมณ-สิ่งที่ใจคิด-ความนึกคิด
- (๔) คุณธรรม-ความดี-ความถูกต้อง-ความประพฤติชอบ
- (๕) วิทยาการ-เทคโนโลยี-หลักการ-ทฤษฎี-กฎ-ระเบียบ-แบบแผน-ธรรมเนียม-หน้าที่
- (๖) ความชอบ-ความถูกต้อง-ความยุติธรรม
- (๗) พระธรรม-พระสัตถุศาสน์-พระอนุศาสน์-คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ซึ่งแสดงธรรมให้เปิดเผยปรากฏขึ้น

“**ธรรม ๒**” หมายถึง “*สภาวะ–States สิ่ง–Things ปรากฏการณ์–Phenomena ความนึกคิด–Ideas*” ได้แก่

- (๑) “**รูปธรรม–รูปิโน ฐมา–Corporeality**” คือ สภาวะอันเป็นรูป สิ่งที่มีรูป ได้แก่ รูปขั้นทั้งหมด ได้แก่ “**รูป**” คือ สภาวะที่เป็นร่าง พร้อมทั้งคุณและอาการ นั่นคือ (๑) “**มหากุตรูป ๔**” คือ รูปใหญ่ รูปเดิม” ได้แก่ (๑) “**ปฐวีธาตุ**” คือ สภาวะที่แผ่ไปหรือกินเนื้อที่, สภาวะอันเป็นหลักที่ตั้งที่อาศัยแห่งสหชาตรูป เรียกสามัญว่า “**ธาตุแข็งแข็ง–ธาตุดิน**” (๒) “**อาโปธาตุ**” คือ สภาวะที่เอิบอาบหรือลุดซึม หรือซ่านไป ขยายขนาด ผนิก พุนเข้าด้วยกัน เรียกสามัญว่า “**ธาตุเหลว–ธาตุน้ำ**” (๓) “**เตโชธาตุ**” คือ สภาวะที่ทำให้ร้อน เรียกสามัญว่า “**ธาตุไฟ**” (๔) “**วาโยธาตุ**” คือ สภาวะที่ทำให้สั่นไหว เคลื่อนที่ และกำจุน เรียกสามัญว่า “**ธาตุลม**” และ (๒) “**อุปาทายรูป ๒๔**” คือ รูปอาศัย รูปสืบเนื่อง
- (๒) “**อรูปธรรม–อรูปิโน ฐมา–Incorporeality**” คือ สภาวะมิใช่รูป สิ่งที่ไม่มียรูป ได้แก่ นามขั้น ๔ และ นิพพาน ได้แก่ (๑) “**จิต**” คือ สภาวะที่คิด ภาวะที่รู้แจ้งอารมณ์ นั่นคือ “**จิต ๘๘**” (๒) “**เจตสิก**” คือ สภาวะที่ประกอบกับจิต คุณสมบัติและอาการของจิต นั่นคือ “**เจตสิก ๕๒**” (๓) “**นิพพาน**” คือ สภาวะที่สิ้นกิเลสและทุกข์ทั้งปวง สภาวะที่ปราศจากค้นหา นั่นคือ “**นิพพาน ๒**” ได้แก่ (๑) “**สอุปาทิเสสนิพพาน**” คือ นิพพานยังมีอุปาทิเหลือ กับ (๒) “**อนุปาทิเสสนิพพาน**” คือ นิพพานไม่มีอุปาทิเหลือ

“**ธรรม ๓**” หมายถึง “*สภาวะ–States สิ่ง–Things ปรากฏการณ์–Phenomena ความนึกคิด–Ideas*” ได้แก่

- (๑) “**กุศลธรรม**” คือ ธรรมที่เป็นกุศล สภาวะที่ฉลาด ดิغام เอื้อแก่สุภาพจิต เกื้อกูลแก่ชีวิตจิตใจ ได้แก่ “**กุศลมูล ๑**” ก็คือ “**นามขั้น ๔**” ที่สัมปยุตด้วยกุศลมูลนั้นก็คือ “**กายกรรม–วจีกรรม–มโนกรรม**” ที่มีกุศลมูลเป็นสมุฏฐาน ก็คือ กล่าวสั้นว่า “**กุศลในภูมิ ๔**”
- (๒) “**อกุศลธรรม**” คือ ธรรมที่เป็นอกุศล สภาวะที่ตรงข้ามกับกุศล ได้แก่ “**อกุศลมูล ๑**” และ กิเลสอันมีฐานเดียวกับอกุศลมูลนั้น ก็คือ “**นามขั้น ๔**” ที่สัมปยุตด้วยอกุศลมูลนั้น ก็คือ “**กายกรรม–วจีกรรม–มโนกรรม**” ที่มีอกุศลมูลเป็นสมุฏฐาน ก็คือ กล่าวสั้นว่า “**อกุศลจิตอุปบาท ๑๒**”
- (๓) “**อัพยาตธรรม**” คือ ธรรมที่เป็นอัพยาต สภาวะที่เป็นกลางๆ ซึ่งขาดลงมิได้ว่าเป็นกุศลหรืออกุศล ได้แก่ (๑) “**นามขั้น ๔**” ที่เป็นวิบากแห่งกุศลและอกุศล เป็นกามาวจรก็ตาม รูปาวจรก็ตาม อรูปาวจรก็ตาม โลกุตตระก็ตาม อย่างหนึ่ง (๒) ธรรมทั้งหลายที่เป็นกิริยา มิใช่กุศล มิใช่อกุศล มิใช่วิบากแห่งกรรม อย่างหนึ่ง (๓) รูปทั้งปวง อย่างหนึ่ง (๔) “**อสังขตธาตุ**” คือ “**นิพพาน**” อย่างหนึ่ง กล่าวสั้น คือ “**วิบากในภูมิ ๔–กิริยาอัพยาตในภูมิ ๓–รูป–และ–นิพพาน**”

นอกเหนือจากนี้ จุดมุ่งหมายสูงสุดในการปฏิบัติธรรมของพระพุทธศาสนานั้น คือ การบรรลุความตรัสรู้ถึง “โลกุตตรภูมิ-โลกุตตรธรรม” ที่เรียกว่า “วิวิญญูชะ: ภาวะที่ปราศจากขันธ กิเลส กรรม วิบาก” คือ ภาวะที่อยู่เหนือ “วิญญูชะ: กิเลส กรรม วิบาก หรือ สังสารทุกข์แห่งอุปาทานขันธ ๕” ซึ่งเรียกว่า “อมตธาตุ-บรมธรรม-พระนิพพาน” ที่อยู่เหนือภูมิทั้ง ๓ ได้แก่ (๑) กามาวจรภูมิ-มนุษย์โลก (๒) รูปาวจรภูมิ-รูปพรหมโลก และ (๓) อรูปาวจรภูมิ-อรูปพรหมโลก ดู “ภูมิ ๔” เพิ่มเติม ดังนี้

“ภูมิ ๔” หมายถึง **ชั้นแห่งจิต-ระดับจิตใจ-ระดับชีวิต** ได้แก่

- (๑) “**กามาวจรภูมิ**” คือ ชั้นที่ท่องเที่ยวอยู่ในกาม ระดับจิตใจที่ยังปรารถนากามเป็นอารมณ์ คือ ยังเกี่ยวข้องกับกามคุณ ระดับจิตใจของสัตว์ในกามภพทั้ง ๑๑ ชั้น
- (๒) “**รูปาวจรภูมิ**” คือ ชั้นที่ท่องเที่ยวอยู่ในรูป ระดับจิตใจที่ปรารถนารูปธรรมเป็นอารมณ์ ระดับจิตใจของท่านผู้ได้ฌานหรือผู้อยู่ในรูปภพทั้ง ๑๖ ชั้น
- (๓) “**อรูปาวจรภูมิ**” คือ ชั้นที่ท่องเที่ยวอยู่ในอรูป ระดับจิตใจที่ปรารถนาอรูปธรรมเป็นอารมณ์ ระดับจิตใจของท่านผู้ได้อรูปฌาน หรือผู้อยู่ในอรูปภพทั้ง ๔ ชั้น
- (๔) “**โลกุตตรภูมิ**” คือ ชั้นที่พ้นจากโลก ระดับแห่งโลกุตตรธรรม ระดับจิตใจของพระอริยเจ้าอันพ้นแล้วจากโลกียภูมิ ๓ ข้างต้น — ข้อนี้ในบาลีที่มา เรียกว่า “**อปริยาบັນนภูมิ**” คือ ชั้นที่ไม่นับเนื่องในวิญญูชะ ระดับที่ไม่ถูกจำกัด

อนึ่ง ธรรมทั้งหลายที่ใช้บรรยายสภาวะใน “โลกุตตรภูมิ-โลกุตตรธรรม” ได้แก่ (๑) **โพธิปักขิยธรรม ๓๗** (๒) **อัสวัคขยญาณ** (๓) **ปรมัตถธรรม ๔** และ (๔) **โลกุตตรธรรม ๕** ดังนี้

(๑) “**โพธิปักขิยธรรม ๓๗**” (เอกายนมรรค) หมายถึง ธรรมอันเป็นฝักฝ่ายแห่งความตรัสรู้ คือ เกื้อกูลแก่การตรัสรู้ ธรรมที่เกื้อหนุนแก่อริยมรรค ได้แก่ สติปัญญา ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ มรรคมืองค์ ๘ (ดังรายละเอียดกล่าวมาแล้วข้างต้น) ดังนี้

- (๑) “**สติปัญญา ๔**” คือ การตั้งสติกำหนดพิจารณาสิ่งทั้งหลายให้รู้เห็นเท่าทันตามความเป็นจริง
- (๒) “**สัมมัปปธาน ๔**” คือ ความเพียรชอบที่ละเว้นความชั่วและสร้างความดี
- (๓) “**อิทธิบาท ๔**” คือ คุณเครื่องให้ถึงทางแห่งความสำเร็จสมประสงค์
- (๔) “**อินทรีย์ ๕**” คือ ธรรมที่เป็นใหญ่ในกิจของตนนำสัมปยุตตธรรมกำจัดธรรมที่เป็นปฏิปักษ์
- (๕) “**พละ ๕**” คือ ธรรมเป็นกำลังให้เกิดความเข้มแข็งมั่นคงซึ่งธรรมตรงข้ามเข้าครอบงำไม่ได้
- (๖) “**โพชฌงค์ ๗**” คือ ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้
- (๗) “**มรรคมืองค์ ๘**” คือ ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ทางดำเนินอันประเสริฐของพระอริยะ

(๒) “**อาสาวัชยญาณ**” หมายถึง ญาณหยั่งรู้ในธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย ความรู้ที่ทำให้สิ้นอาสวะทั้งหลาย หรือ ความตรัสรู้ (สัมโพธิะ: Enlightenment) ซึ่งเป็นปัญญาในความเป็นผู้มีอำนาจในอินทรีย์ ๓ ประการ ได้แก่ อนัญญาตัญญูสามินทรีย์ ๑ (โศดาปัตติมัคคญาณ) อัญญินทรีย์ ๑ (โศดาปัตติผลญาณ ถึงอรหัตตมัคคญาณ) อัญญาตาวินทรีย์ ๑ (อรหัตตผลญาณ)

(๓) “**ปรมัตตธรรม ๔**” (ปรมัตตสังขะ-อรรตบัญญัติ) หมายถึง สภาวะที่มีอยู่โดยปรมาตม์, สิ่งที่เป็นจริงโดยความหมายสูงสุด ได้แก่

(๑) “**จิต-จิต ๘๕**” คือ สภาพที่คิด ภาวะที่รู้แจ้งอารมณ์

(๒) “**เจตสิก-เจตสิก ๕๒**” คือ สภาวะที่ประกอบกับจิต คุณสมบัติและอาการของจิต

(๓) “**รูป-รูป ๒๘**” คือ สภาวะที่เป็นร่าง พร้อมทั้งคุณและอาการ ได้แก่ มหาภูต ๔ คือ รูปต้นเดิม ได้แก่ ธาตุ ๔ กับ อุปาทายรูป ๒๔ คือ รูปอาศัยมหาภูต ๔

(๔) “**นิพพาน-นิพพาน ๒**” คือ สภาวะที่สิ้นกิเลสและทุกข์ทั้งปวง สภาวะที่ปราศจากต้นหาอย่างสมบูรณ์ ได้แก่ **สอุปาทิเสสนิพพาน-นิพพาน** ยังมีอุปาทิเหลือ กับ **อนุปาทิเสสนิพพาน-นิพพาน** ไม่มีอุปาทิเหลือ

(๔) “**โลกุตตรธรรม ๘**” หมายถึง ธรรมอันมิใช่วิสัยของโลก สภาวะพ้นโลก ได้แก่

(๑) “**มัคคญาณ-มรรค ๔-อริยมรรค ๔**” หมายถึง ญาณในอริยมรรค ปัญญาสูงสุดที่กำจัดกิเลสเป็นเหตุให้บรรลुकความเป็น “**อริยบุคคล**” ชั้นหนึ่งๆ ได้แก่ **โศดาปัตติมัคคญาณ-สกทาคามีมัคคญาณ-อนาคามีมัคคญาณ-อรหัตตมัคคญาณ**

(๒) “**ผลญาณ-ผล ๔-อริยผล ๔-สามัญญผล ๔**” (สัมมาญาณ) หมายถึง ญาณในอริยผล ญาณที่เกิดขึ้นในลำดับ ต่อจาก “**มัคคญาณ**” และเป็น “**ผลแห่งมัคคญาณ**” นั้น ซึ่งผู้บรรลุลแล้วได้ เชื่อว่าเป็นพระอริยบุคคลชั้นนั้นๆ มี **โศดาบัน-โศดาปัตติผลญาณ ๑ สกทาคามี-สกทาคามีผลญาณ ๑ อนาคามี-อนาคามีผลญาณ ๑ อรหันต์-อรหัตตผลญาณ ๑**

(๓) “**นิพพาน-นิพพาน ๒**” หมายถึง สภาพที่ดับกิเลสและกองทุกข์แล้ว ภาวะที่เป็นสุขสูงสุด เพราะไร้กิเลสไร้ทุกข์ เป็นอิสรภาพสมบูรณ์ ได้แก่

(๑) **สอุปาทิเสสนิพพาน-นิพพาน** ยังมีอุปาทิเหลือ หรือ **กิเลสปรินิพพาน-ดับกิเลส** ยังมีเบญจขันธ์เหลือ ซึ่งเป็นนิพพานของพระอรหันต์ผู้ยังเสวยอารมณ์ที่น่าชอบใจและไม่น่าชอบใจทางอินทรีย์ ๕ รับรู้สุขทุกข์อยู่ เรียกว่า “**สอุปาทิเสสบุคคล-พระเสขะ**”

(๒) **อนุปาทิเสสนิพพาน-นิพพาน** ไม่มีอุปาทิเหลือ หรือ **ขันธปรินิพพาน-ดับกิเลส** ไม่มีเบญจขันธ์เหลือ ซึ่งเป็นนิพพานของพระอรหันต์ผู้ระงับการเสวยอารมณ์ทั้งปวงแล้ว เรียกว่า “**อนุปาทิเสสบุคคล-พระอเสขะ**”

อย่างไรก็ตาม เพื่อป้องกันสติฟั่นเฟือนหรือสับสนในการจำแนกแจกธรรมทั้งหลาย ให้ทำความเข้าใจอย่างละเอียดเกี่ยวกับธรรมในหมวด “วิปัสสนาภูมิ-ปัญญาภูมิ” (ภูมิรู้-ภูมิธรรม-ภูมิปัญญา) หมายถึง ภูมิแห่งวิปัสสนา ๑ ฐานที่ตั้งอันเป็นพื้นที่ซึ่งวิปัสสนาเป็นไป ๑ พื้นฐานที่ดำเนินไปของวิปัสสนา ๑ โดยจำแนกออกเป็น ๒ นัย ได้แก่

- (๑) “**วิปัสสนาภูมิ**” หมายถึง การปฏิบัติอันเป็นพื้นฐานที่วิปัสสนาคำเดินไป คือ การมองดูรู้เข้าใจ (‘สัมมสนะ’ มักแปลกันว่า ‘พิจารณา’) หรือรู้เท่าทันสังขารทั้งหลายตามที่มันเป็น “อนิจจะ-ทุกขะ-อนัตตา” (อนิจจัง-ทุกขัง-อนัตตา: ตามนัยของคำว่า “วิปัสสนา” คือ การพิจารณาให้เห็นแจ้งโดยสามัญลักษณะแห่งไตรลักษณ์ หรือ ธรรมนิยาม ๓) อันดำเนินไปโดยลำดับ จนเกิด “**ตรุณวิปัสสนา**” (วิปัสสนาอ่อนๆ) ประกอบด้วย “**ญาณ ๔**” ได้แก่ (๑) “**สังขารปริจเจทญาณ-นามรูปปริจเจทญาณ-ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ**” คือ ญาณกำหนดแยกนามรูป หรือความรู้ระลึกชาติได้ (๒) “**กังขาวิตรณญาณ-ปัจฉยปริคคหญาณ-จุตูปปาตญาณ-ทิพพจักขุญาณ**” คือ ญาณกำหนดจับปัจจัยแห่งนามรูป หรือ ความรู้จุดและอุบัตินองสัตว์ทั้งหลาย (๓) “**สัมมสนญาณ**” คือ ญาณหยั่งรู้ด้วยพิจารณานามรูปโดยไตรลักษณ์ ญาณที่พิจารณาหรือตรวจตรานามรูปหรือสังขาร มองเห็นตามแนวไตรลักษณ์ คือ รู้ว่า ไม่เที่ยง ทนอยู่ไม่ได้ ไม่ใช่ตัวตน และ (๔) “**มัคคามัคคญาณ-อุทथัพพยานุปัสสนาญาณ**” (มัคคามัคคญาณที่สสนวิสุทฺธิ ข้อ ๕ ในวิสุทฺธิ ๗) คือ ญาณที่มองเห็นนามรูปเกิดดับ ซึ่งญาณทั้งหมดเหล่านี้ ก็จะเป็นพื้นของการก้าวสู่วิปัสสนาที่สูงขึ้นไป เรียกว่า “**พลววิปัสสนา**” (วิปัสสนาที่มีกำลัง หรือแข็งแกร่ง) อีก ๔ ญาณ ได้แก่ (๑) “**ภยตูปัญฐานญาณ**” คือ ปรึกษาหยั่งเห็นสังขารปรากฏโดยอาการเป็นของน่ากลัวเพราะสังขารทั้งปวงนั้นล้วนแต่จะต้องแตกสลายไป ไม่ปลอดภัยทั้งสิ้น (๒) “**อาทีนวญาณ-อาทีนวานุปัสสนาญาณ**” คือ ญาณอันคำนึงเห็นโทษ ปรึกษาคำนึงเห็นโทษของสังขารว่ามีข้อบกพร่องระคนด้วยทุกข์ เช่น เห็นสังขารปรากฏเหมือนเรือนถูกไฟไหม้ (๓) “**มูญฺจิตุกัมยตาญาณ**” คือ ญาณอันคำนึงด้วยใคร่จะพ้นไปเสีย ความหยั่งรู้ที่ทำให้ต้องการจะพ้นไปเสีย คือ ต้องการจะพ้นไปเสียจากสังขารที่เบื่อหน่ายแล้วด้วย “**นิพพิทานุปัสสนาญาณ**” และ (๔) “**สังขารุเปกขญาณ**” คือ ปรึกษาหยั่งรู้ถึงขั้นเกิดความวางเฉยในสังขาร ญาณอันเป็นไปโดยความเป็นกลางต่อสังขาร คือ รู้เท่าทันสภาวะของสังขารว่าที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นต้น นั้น มันเป็นไปของมันอย่างนั้นเป็นธรรมดา จึงเลิกเบื่อหน่าย เลิกคิดหาทาง แต่จะหนี วางใจเป็นกลางต่อมันได้ เลิกเกี่ยวเกาะ และให้ญาณเล่นมุงดูนิพพานอย่างเฉยๆ กล่าวโดยย่อ คือ **นามรูปปริจเจทญาณ-ปัจฉยปริคคหญาณ-สัมมสนญาณ-และ-วิปัสสนาญาณ ๕** (วุฏฐานคามินีปฎิปทา-การทบทวนขั้น ๕)

(๒) **“วิปัสสนาภูมิ-ปัญญาภูมิ”** หมายถึง *ธรรมที่เป็นภูมิของวิปัสสนา* คือ ธรรมทั้งหลายอันเป็น พื้นฐานที่จะมองดูรู้เข้าใจ ให้เกิดปัญญาเห็นแจ้งตามเป็นจริง ตรงกับคำว่า **“ปัญญาภูมิ”** ได้แก่ *ขั้น ๕-อายตนะ ๑๒-ธาตุ ๑๘-อินทรี ๒๒-อริยสัจ ๔-ปฏิจาสมุปบาท-และ-ปฏิจาสมุปบันนธรรมทั้งหลาย* เฉพาะอย่างยิ่ง ท่านเน้น **“ปฏิจาสมุปบาท ๑๒”** (อนุ โลมปฏิจาสมุปบาท-ปฏิโลมปฏิจาสมุปบาท = *โยนิโสมนสิการ* คือ การคิดถุวิธีด้วยอุบายแยกภายในใจ) ซึ่งเป็นที่รวมในการทำความเข้าใจธรรมทั้งหมดนั้น แต่ว่าโดยสาระ ก็คือ ธรรมชาติทั้งปวงที่มีใน **“ภูมิ ๑”** ให้พิจารณารายละเอียดทั้งหมดใน **“ภูมิ ๔”** ดังนี้

(๑) **“กามาวจรภูมิ”** คือ *ขั้นระดับจิตใจหรือชีวิตที่ยังท่องเที่ยวอยู่ในกาม* ได้แก่ **“กามาวจรจิต ๕๔”** คือ จิตที่เป็นไปในกามภูมิ ซึ่งประกอบด้วย **“อกุศลจิต ๑๒”** = โลกมุขจิต ๘-โทสมุขจิต ๒-โมหมุขจิต ๒ **“อเหตุกจิต ๑๘”** = อกุศลวิบากจิต ๗-กุศลวิบากอเหตุกจิต ๘-อเหตุกกิริยาจิต ๓ **“กามาวจรโสภณจิต ๒๔”** = มหากุศลจิต ๘-มหาวิบากจิต ๘-มหากรรมจิต ๘

(๒) **“รูปาวจรภูมิ”** คือ *ขั้นระดับจิตใจหรือชีวิตที่ท่องเที่ยวอยู่ในรูป หรือชั้นของพวกที่ได้รูปฌาน หรือ “รูปฌาน ๔”* คือ *ปฐมฌาน-ทุติยฌาน-ตติยฌาน-จตุตถฌาน* ได้แก่ **“รูปาวจรจิต ๑๕”** = รูปาวจรกุศลจิต ๕ รูปาวจรวิบากจิต ๕ รูปาวจรกิริยาจิต ๕

(๓) **“อรูปาวจรภูมิ”** คือ *ขั้นระดับจิตใจหรือชีวิตที่ท่องเที่ยวอยู่ในอรูป หรือชั้นของพวกที่ได้อรุณฌาน หรือ “อรุณฌาน ๔”* คือ *อากาสนัญญาตนะ-วิญญาณัญญาตนะ-อาภิญญาตนะ-เนวสัญญานาสัญญาตนะ* ได้แก่ **“อรูปาวจรจิต ๑๒”** = อรูปาวจรกุศลจิต ๔ อรูปาวจรวิบากจิต ๔ อรูปาวจรกิริยาจิต ๔

(๔) **“โลกุตตรภูมิ”** คือ *ขั้นระดับจิตใจหรือชีวิตที่พ้นโลก หรือระดับพระอริยมุคค* (โสดาบัน-สกทาคามี-อนาคามี-อรหันต์) ผู้บรรลุความตรัสรู้ถึง **“โลกุตตรธรรม ๘”** นั่นคือ *มรรค ๔-ผล ๔-นิพพาน ๑* ได้แก่ **“โลกุตตรจิต ๘”** = โลกุตตรกุศลจิต ๔-โลกุตตรวิบากจิต ๔

แต่อย่างไรก็ตาม “**วิปัสสนาภูมิ-ปัญญาภูมิ**” ได้แก่ **ขั้น ๕-อายตนะ ๑๒-ธาตุ ๑๘-อินทรีย์ ๒๒-อริยสัจ ๔-ปฏิจักษุบาท-และ-ปฏิจักษุป็นนธรรมทั้งหลาย** ทั้งหมดนี้ คือ “**ปรมัตตลัจจะแห่งพระอภิธรรม**” ซึ่งจะใช้เป็น “**เกณฑ์มาตรฐาน**” (Standard Criteria: **ทฤษฎี-กฎ-หลักธรรมอ้างอิง**) ในการมโนการกรรมฐานทั้งหมดที่เกิดขึ้นในการเจริญภาวนา ฉะนั้น ธรรมทั้งหลาย ๑ สภาวะธรรมทั้งหลาย ๑ ปราภฏการณ์ทั้งหลาย ๑ ความนึกคิดทั้งหลาย ๑ ที่เกิดขึ้นในภูมิแห่งสมถกรรมฐานและวิปัสสนากัมมัฏฐานนั้น หมายถึง **ความแปรปรวน** (Derivations: วิปริณาม: Changes) หรือ **การปริวรรต** (Transformations: ปรวิวัฏฏ์-ปวัตติ) ของ “**จิต**” (Consciousness or Mind) หรือ **จิตวิญญาณ-Spirituality** ซึ่งเป็น “**มโนภาพ**” หรือ “**ภาพนิมิต**” ที่เรียกว่า “**สมถนิมิต-วิปัสสนานิมิต**” นั่นคือ “**ภาวะที่จิตตามพิจารณาจิตในขณะที่อยู่ในภวังคจิต**” (สติสัมปชัญญะตามคู่มือจิตแห่งชวนะในขณะที่จิตเป็นจุดดุดมาน หรือ “**จิตประภัสสร**” อันเป็นจิตดั้งเดิมที่ปราศจากนิเวศน์ ที่เรียกว่า “**อุปกขา-เอกัคคตาแห่งสมาธิ**” อันประกอบด้วย [๑] “**ปัญญาในสมาธิ-ญาณทัสสนะ**” และ [๒] “**ปัญญาในวิปัสสนา-ปัญญาญาณ**” พร้อมๆ กัน) หลักธรรมที่ใช้เป็นเกณฑ์นั้น ไม่จำเป็นที่จะต้องนำข้อธรรมย่อยทั้งหมดมาอธิบายสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นในแต่ละขณะจิต ซึ่งเปรียบเสมือนการกำหนดอรรถลักษณะหรือคุณสมบัติความหมายย่อยเท่าที่จะกำหนดได้ ถ้าสัมปยุตต์ด้วย มีข้อธรรมย่อยนั้นปรากฏเป็น “**คุณลักษณะเฉพาะ**” (Distinctive Features) ก็คือ การกำหนด “**ค่าบวก**” (Plus Value) เพื่ออธิบายค่าความหมายของสภาวะธรรมนั้น ถ้าวิปยุตต์ด้วย ไม่มีข้อธรรมย่อยนั้นปรากฏเป็นคุณลักษณะ ก็คือ การกำหนด “**ค่าลบ**” (Minus Value) เพื่ออธิบายค่าความหมายของสภาวะธรรมนั้นเช่นกัน ซึ่งแนวคิด (Approach) นี้ ก็ไม่ต่างจากแนวคิดในการศึกษาในศาสตร์สาขา “**อรรถศาสตร์เชิงปริวรรตเพิ่มพูน**” (Generative Transformational Semantics) ที่นำไปประยุกต์ใช้กับ “**ภาษาศาสตร์คอมพิวเตอร์**” (Computer Linguistics) เพื่อสร้างโปรแกรมชุดคำสั่งแปลภาษาต่างๆ (Translation Machines or Applications) ที่ใช้ในเครือข่ายคอมพิวเตอร์และอินเทอร์เน็ตในเทคโนโลยีสมัยใหม่นี้เอง ให้พิจารณาเปรียบเทียบระหว่าง “**สภาวะธรรม**” ใน ๕ กลุ่ม (สัจฉิกัตถะ-Signified) ได้แก่ (๑) **สัตว์** (๒) **บุุชชน** (๓) **ผู้รู้** (๔) **พระเสขะ** และ (๕) **พระอเสขะ** ฉะนั้น “**ค่าของคุณลักษณะเฉพาะ**” (Distinctive Feature Values) นั้น มีฐานะเป็นค่าใน “**ปรมัตตลัจจะ**” (Absolute Truths) และระดับความเข้าใจใน “**สภาวะธรรม**” ใน ๕ จำพวก (สัจฉิกัตถะ-Signified) นั้น เป็น “**หน่วยรวมความหมาย-ความคิดรวบยอด**” (Concept: สังกัปปะ-สังกัปปี ซึ่งจะประกอบด้วยสังกัปปีย่อยๆ หลายๆ หน่วยมารวมกันก็ได้) ก็ขึ้นอยู่กับขอบเขตปริมาณของจำนวน “**ค่าของคุณลักษณะเฉพาะ**” (เขตพรหมแดนแห่งความหมาย) ซึ่งจะเพิ่มจำนวนขึ้นไปเรื่อยมากกว่าตัวอย่างข้างล่างนี้ “**สภาวะธรรม**” ใน ๓ พวกแรกนั้น จะมีค่าไม่มั่นคง เปลี่ยนแปลงได้ จำกหนดค่าเป็นบวก ส่วน ๒ กลุ่มหลัง นั้น พระเสขะยังมีที่ต้องเปลี่ยนไปเป็นพระอเสขะซึ่งมีความเสถียรมั่นคง ที่เรียกว่า “**อมตธาตุ-บรมธรรม-การดับขันธปรินิพพาน**” หรือ “**อนุปาทิเสสนิพพาน**” ดังรายละเอียดข้างล่างต่อไปนี้

สัตว์	บุุณชน	ผู้รู้	พระเสาะ	พระอเสาะ
+ รูป	+ รูป	+ รูป	- รูป	- รูป
+ เวทนา	+ เวทนา	+ เวทนา	+ เวทนา	- เวทนา
+ สัญญา	+ สัญญา	+ สัญญา	+ สัญญา	- สัญญา
+ สังขาร	+ สังขาร	+ สังขาร	- สังขาร	- สังขาร
+ วิญญาณ	+ วิญญาณ	+ วิญญาณ	- วิญญาณ	- วิญญาณ
+ ธาตุ ๔	+ ธาตุ ๔	+ ธาตุ ๔	+ ธาตุ ๔	- ธาตุ ๔
+ กิเลส	+ กิเลส	+ กิเลส	+ กิเลส	- กิเลส
+ กรรม	+ กรรม	+ กรรม	- กรรม	- กรรม
+ วิบาก	+ วิบาก	+ วิบาก	- วิบาก	- วิบาก
+ ชีวิตินทรีย์	+ ชีวิตินทรีย์	+ ชีวิตินทรีย์	+ ชีวิตินทรีย์	- ชีวิตินทรีย์
+ นิจจสัญญา	+ นิจจสัญญา	+ นิจจสัญญา	- นิจจสัญญา	- นิจจสัญญา
+ ทุกขสัญญา	+ ทุกขสัญญา	+ ทุกขสัญญา	- ทุกขสัญญา	- ทุกขสัญญา
+ สุขสัญญา	+ สุขสัญญา	+ สุขสัญญา	- สุขสัญญา	- สุขสัญญา
+ อตตสัญญา	+ อตตสัญญา	+ อตตสัญญา	- อตตสัญญา	- อตตสัญญา
+ สังขตะ	+ สังขตะ	+ สังขตะ	- สังขตะ	- สังขตะ
+ วัณณะ	+ วัณณะ	+ วัณณะ	- วัณณะ	- วัณณะ

ข้อพึงสังเกตที่สำคัญยิ่ง คือ “แนวคิดเชิงพุทธศาสตร์” (Buddhistic Approach) นั้น ถือเป็นทฤษฎีพื้นฐานต้นแบบของทฤษฎีในความก้าวหน้าของเทคโนโลยีสมัยใหม่ในทุกศาสตร์สาขา เพียงแต่ไม่มีใครนำมากล่าวถึง เพราะไม่ได้พากันศึกษาพระพุทธศาสนากันอย่างจริงจัง คือ ไม่ไปถึงดวงดาวแห่งพุทธปัญญาญาณที่เรียกว่า “ภาวนามยปัญญา” ขึ้น้อยๆ จึงถือโอกาสเรียนเชิญสาธุชนทั้งหลายผู้ใฝ่สูงในธรรม มาศึกษาธรรมและปฏิบัติธรรมกันอย่างจริงจัง ซึ่งทำให้เกิดความฉลาดอย่างมีคุณธรรมและศีลธรรม ปัญญาแตกฉาน และเป็นอัจฉริยะได้ แลมิได้บุญกุศลในการสืบทอดพระศาสนาอย่างมีเหตุผลอันเป็นวิธทางวิทยาศาสตร์ ไม่เชื่อในแนวไสยศาสตร์แห่งลัทธินอกพระพุทธศาสนา ที่มีผู้แอบปัญญาเป็นเจ้าของที่เรียกว่า “เดียรฉัตร” อย่านไปแอบอาศัยที่แสดงความเป็นชาวพุทธ ถ้าปฏิบัติจริงทำได้จริง มีแต่ปวงประชาและพระอริยเจ้าต่างก็สรรเสริญว่า “ท่านเป็นพระอรหันต์แล้ว” หรือ “ท่านได้เป็นพระอริยสงฆ์แล้ว” ดังนั้น จึงกล่าวได้ว่า **“พระพุทธศาสนาเหมาะสมกับผู้มีปัญญา”** อันมีตนได้พัฒนาแล้วด้วย “ภาวนา ๔: กายภาวนา-ศีลภาวนา-จิตตภาวนา-ปัญญาภาวนา” อย่างแน่นอน

“**ขั้น ๕-เบญจขั้น**” หมายถึง กองแห่งรูปธรรมและนามธรรมห้าหมวดที่ประชุมกันเข้าเป็นหน่วยรวม ซึ่งบัญญัติเรียกว่า สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา-เขา เป็นต้น ส่วนประกอบห้าอย่างที่รวมเข้าเป็นชีวิต ได้แก่

- (๑) “**รูปขั้น**” คือ กองรูป ส่วนที่เป็นรูป ร่างกาย พฤติกรรม และคุณสมบัติต่างๆ ของส่วนที่เป็นร่างกาย ส่วนประกอบฝ่ายรูปธรรมทั้งหมด สิ่งที่เป็นร่างพร้อมทั้งคุณและอาการ ได้แก่ รูป ๒๘ = มหาภูตรูป ๔ กับ อุปาทายรูป ๒๔
- (๒) “**เวทนาขั้น**” คือ กองเวทนา ส่วนที่เป็นการเสวยรสอารมณ์ ความรู้สึก สุข ทุกข์ หรือเฉยๆ ได้แก่ เวทนา ๖
- (๓) “**สัญญาขั้น**” คือ กองสัญญา ส่วนที่เป็นความกำหนดหมายให้จำอารมณ์นั้นๆ ได้ ความกำหนดได้หมายรู้ในอารมณ์ ๖ เช่นว่า ขาว เขียว ดำ แดง เป็นต้น ได้แก่ สัญญา ๖
- (๔) “**สังขารขั้น**” คือ กองสังขาร ส่วนที่เป็นการปรุงแต่ง สภาพที่ปรุงแต่งจิตให้ดีหรือชั่วหรือเป็นกลางๆ คุณสมบัติต่างๆ ของจิต มีเจตนาเป็นตัวนำ ที่ปรุงแต่งคุณภาพของจิต ให้เป็นกุศล อกุศล อัปยากฤต ได้แก่ สังขาร ๓ อภิสังขาร ๓
- (๕) “**วิญญาณขั้น**” คือ กองวิญญาณ ส่วนที่เป็นการรู้แจ้งอารมณ์ ความรู้อารมณ์ทางอายตนะทั้ง ๖ มีการเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การรู้สีกกายสัมผัส การรู้ความนึกคิด ได้แก่ วิญญาณ ๖ จิต ๘๘ เจตสิก ๕๒

“**มหาภูตรูป ๔**” หมายถึง สภาวะอันปรากฏได้เป็นใหญ่ๆ โดดๆ หรือเป็นต่างๆ ได้มากมาย รูปที่มีอยู่โดยสภาวะ รูปต้นเดิม นั่นคือ “**ธาตุ ๔**” ได้แก่

- (๑) “**ปฐ्वิธาตุ**” คือ สภาวะที่แผ่ไปหรือกินเนื้อที่ สภาพอันเป็นหลักที่ตั้งที่อาศัยแห่งสหัสชาตรูป เรียกสามัญว่า “**ธาตุแข็ง**” หรือ “**ธาตุดิน**”
- (๒) “**อาโปธาตุ**” คือ สภาวะที่เอิบอาบหรือคลุมซึม หรือซ่านไป ขยายขนาด ผนิก พูนเข้าด้วยกัน เรียกสามัญว่า “**ธาตุเหลว**” หรือ “**ธาตุน้ำ**”
- (๓) “**เตโชธาตุ**” คือ สภาวะที่ทำให้ร้อน เรียกสามัญว่า “**ธาตุไฟ**”
- (๔) “**วಾಯุธาตุ**” คือ สภาวะที่ทำให้สั่นไหว เคลื่อนที่ และค้ำจุน เรียกสามัญว่า “**ธาตุลม**”

“**อุปาทายรูป ๒๔**” คือ รูปอาศัยซึ่งเป็นคุณสมบัติและอาการของ “**มหาภูต ๔**” ที่เกิดอยู่อย่างต่อเนื่อง ซึ่งใช้อธิบายคุณสมบัติย่อยของ “**มหาภูตรูป ๔**” หรือ “**ภูตรูป ๔**” ดังนี้

- (๑) “**ปฐาทรูป ๕**” คือ รูปที่เป็นประสาทสำหรับรับอารมณ์ หรือ “**สหายตนะ**” ได้แก่
 ๑. จักขุ [ตา]
 ๒. โสตะ [หู]
 ๓. ฆานะ [จมูก]
 ๔. ชิวหา [ลิ้น]
 ๕. กาย [กาย-เรื้อนกาย]

(๒) “**โคจรรูป ๕**” หรือ “**วิสัยรูป ๕**” คือ รูปที่เป็นอารมณ์หรือแดนรับรู้ของอินทรีย์หรือระบบประสาท ที่ได้รับผลจากการกระทบกับปัจจัยภายนอก หรือ “อายตนะภายนอก ๖” ได้แก่

๖. รูปะ [รูป]

๗. สัททะ [เสียง]

๘. คันธะ [กลิ่น]

๙. รสชะ [รส]

– “**โผฏฐัพพะ**” คือ สัมผัสทางกายที่เกิดขึ้นระหว่าง **ปสาทรูป** กับ **โคจรรูป**
[ข้อนี้ไม่นับเพราะเป็นอันเดียวกับ **มหาภูต ๓** คือ ปฐวี-เตโช-และ-วาโย]

(๓) “**ถาวรรูป ๒**” คือ รูปที่เป็นภาวะแห่งเพศ ได้แก่

๑๐. อิตถิตตะ-อิตถินทรีย์ [ความเป็นหญิง]

๑๑. ปุริสิตตะ-ปุริสินทรีย์ [ความเป็นชาย]

(๔) “**หทัยรูป ๑**” คือ รูปที่เป็นหทัย ได้แก่

๑๒. หทัยวัตถุ [ที่ตั้งแห่งใจ-หัวใจ]

(๕) “**ชีวิตรูป ๑**” คือ รูปที่เป็นชีวิต ได้แก่

๑๓. ชีวิตินทรีย์ [อินทรีย์คือชีวิต]

(๖) “**อาหารรูป ๑**” คือ รูปที่เป็นอาหาร ได้แก่

๑๔. กวฬิงการาหาร [อาหารคือคำข้าว อาหารที่กิน]

(๗) “**ปริจเจทรูป ๑**” คือ รูปที่กำหนดเทศะ ได้แก่

๑๕. อากาษธาตุ [สภาวะคือช่องว่าง]

(๘) “**วิญญูติรูป ๒**” คือ รูปแสดงการเคลื่อนไหวให้รู้ความหมาย ได้แก่

๑๖. กายวิญญูติ [การเคลื่อนไหวให้รู้ความหมายด้วยกาย]

๑๗. วจีวิญญูติ [การเคลื่อนไหวให้รู้ความหมายด้วยวาจา]

(๙) “**วิการรูป ๓**” คือ รูปที่แสดงอาการที่ดัดแปลงทำให้แปลกให้พิเศษได้ ได้แก่

๑๘. สหุตา [ความเบา]

๑๙. มหุตา [ความอ่อนสลวย]

๒๐. กัมมัณฺญูตา [ความควรแก่การงาน ใ้ใช้การได้]

และรวมกับ “**วิญญูติรูป ๒**” เป็น “**วิการรูป ๕**”

(๑๐) “**ลักขณรูป ๔**” คือ รูปที่แสดงลักษณะหรืออาการเป็นเครื่องกำหนด ได้แก่

๒๑. อุปายะ [ความก่อตัวหรือเติบโต]

๒๒. สันตติ [ความสืบต่อ]

๒๓. ชรตา [ความทรุดโทรม]

๒๔. อนิจจตา [ความปรวนแปรแตกสลาย]

“เวทนา ๖” หมายถึง การเสวยอารมณ์ ได้แก่

- (๑) “จักขุสัมผัสสชาเวทนา” คือ เวทนาเกิดจากสัมผัสทางตา
- (๒) “โสตสัมผัสสชาเวทนา” คือ เวทนาเกิดจากสัมผัสทางหู
- (๓) “ฆานสัมผัสสชาเวทนา” คือ เวทนาเกิดจากสัมผัสทางจมูก
- (๔) “ชีวหาสัมผัสสชาเวทนา” คือ เวทนาเกิดจากสัมผัสทางลิ้น
- (๕) “กายสัมผัสสชาเวทนา” คือ เวทนาเกิดจากสัมผัสทางกาย
- (๖) “มโนสัมผัสสชาเวทนา” คือ เวทนาเกิดจากสัมผัสทางใจ

“สัญญา ๖” หมายถึง ความกำหนดได้หมายรู้ ความหมายรู้อารมณ์ ความจำได้หมายรู้ ได้แก่

- (๑) “รูปสัญญา” คือ ความหมายรู้อารมณ์รูป เช่นว่า ดำ แดง เขียว ขาว เป็นต้น
- (๒) “สัทสัญญา” คือ ความหมายรู้อารมณ์เสียง เช่นว่า คัง เบา ทุ่ม แหลม เป็นต้น
- (๓) “คันธสัญญา” คือ ความหมายรู้อารมณ์กลิ่น เช่นว่า หอมเหม็น เป็นต้น
- (๔) “รสสัญญา” คือ ความหมายรู้อารมณ์รส เช่นว่า หวาน เปรี้ยว ขม เค็ม เป็นต้น
- (๕) “โณสัญญา” คือ ความหมายรู้อารมณ์สัมผัสทางกาย เช่นว่า อ่อน แข็ง ร้อน เย็น เป็นต้น
- (๖) “มัมมสัญญา” คือ ความหมายรู้อารมณ์ทางใจ เช่นว่า งาม น่าเกลียด เป็นต้น

“สังขาร ๓” หมายถึง สภาพที่ปรุงแต่ง ธรรมมีเจตนาเป็นประธานอันปรุงแต่งการกระทำ นั่นคือ สัญเจตนา หรือ เจตนาที่แต่งกรรม ได้แก่

- (๑) “กายสังขาร” คือ สภาพที่ปรุงแต่งการกระทำทางกาย “กายสัญเจตนา” คือ ความจงใจทางกาย
- (๒) “วจีสังขาร” คือ สภาพที่ปรุงแต่งการกระทำทางวาจา “วจีสัญเจตนา” คือ ความจงใจทางวาจา
- (๓) “จิตตสังขาร-มโนสังขาร” คือ สภาพที่ปรุงแต่งการกระทำทางใจ “มโนสัญเจตนา” คือ ความจงใจทางใจ

“อภิสังขาร ๓” หมายถึง สภาพที่ปรุงแต่ง ธรรมมีเจตนาเป็นประธานอันปรุงแต่งผลแห่งการกระทำ หรือ เจตนาที่เป็นตัวการในการทำกรรม ได้แก่

- (๑) “ปุณฺณญญภิสังขาร” คือ อภิสังขารที่เป็นบุญ สภาพที่ปรุงแต่งกรรมฝ่ายดี ได้แก่ กุศลเจตนาที่เป็น กามาวจรและรูปาวจร
- (๒) “อปุณฺณญญภิสังขาร” คือ อภิสังขารที่เป็นปฏิปักษ์ต่อบุญคือเป็นบาป สภาพที่ปรุงแต่งกรรมฝ่ายชั่ว ได้แก่ อกุศลเจตนาทั้งหลาย
- (๓) “อานนฺญาภิสังขาร” คือ อภิสังขารที่เป็นอานนฺญา สภาพที่ปรุงแต่งภพอันมั่นคงไม่หวั่นไหว ได้แก่ กุศลเจตนาที่เป็นอรุปาจร ๔ หมายถึงอภิมโนสมาธิที่มั่นคงแน่วแน่ด้วยสมาธิแห่งจตุตถฌาน

“สังขาร ๔” หมายถึง คำว่า “สังขาร” ที่ใช้ในความหมายต่างๆ ได้แก่

- (๑) “**สังขตสังขาร**” คือ **สังขารคือสังขตธรรม** ได้แก่ สิ่งทั้งปวงที่เกิดจากปัจจัยปรุงแต่ง รูปธรรมก็ตาม นามธรรมก็ตาม ได้ในคำว่า “อนิจจา วต สงฺขารา” เป็นต้น
- (๒) “**อภิสังขตสังขาร**” คือ **สังขารคือสิ่งที่กรรมแต่งขึ้น** ได้แก่ รูปธรรมก็ตาม นามธรรมก็ตาม ในภูมิ สาม [ชั้นของจิต = กามาวจรภูมิ-รูปาวจรภูมิ-อรูปราวจรภูมิ] ที่เกิดแต่กรรม
- (๓) “**อภิสังขรณกสังขาร**” คือ **สังขารคือกรรมที่เป็นตัวการปรุงแต่ง** ได้แก่ กุศลเจตนา และ อกุศลเจตนาทั้งปวงในภูมิสาม [ชั้นของจิต = กามาวจรภูมิ-รูปาวจรภูมิ-อรูปราวจรภูมิ] ได้ในคำว่า สังขาร ตามหลักปฏิจาสุมุปปาท คือ **สังขาร ๓** หรือ **อภิสังขาร ๓**
- (๔) “**ปโยคาสังขาร**” คือ **สังขารคือการประกอบความเพียร** ได้แก่ กำลังความเพียรทางกายก็ตามทาง ใจก็ตาม

“**วิญญาน ๖**” หมายถึง **ความรู้แจ้งอารมณ์** โดยผ่าน “**ผัสสะ ๖**” คือ **ความประจวบกันแห่งอายตนะภายใน** อายตนะภายนอก และ **วิญญาน** ประกอบด้วย (๑) **จักขุสัมผัส**-ความกระทบทางตา (๒) **โสตสัมผัส**-ความกระทบทางหู (๓) **ฆานสัมผัส**-ความกระทบทางจมูก (๔) **ชีวหาสัมผัส**-ความกระทบทางลิ้น (๕) **กายสัมผัส**-ความกระทบทางกาย (๖) **มโนสัมผัส**-ความกระทบทางใจ ได้แก่

- (๑) “**จักขุวิญญาน**” ความรู้อารมณ์ทางตา คือ **รูรูปร่างด้วยตา = เห็น**
- (๒) “**โสตวิญญาน**” ความรู้อารมณ์ทางหู คือ **รูเสียงด้วยหู = ได้ยิน**
- (๓) “**ฆานวิญญาน**” ความรู้อารมณ์ทางจมูก คือ **รูกลิ่นด้วยจมูก = ได้กลิ่น**
- (๔) “**ชีวหาวิญญาน**” ความรู้อารมณ์ทางลิ้น คือ **รูรสด้วยลิ้น = รู้รส**
- (๕) “**กายวิญญาน**” ความรู้อารมณ์ทางกาย คือ **รูโผฏฐัพพะด้วยกาย = รู้สึกกายสัมผัส**
- (๖) “**มโนวิญญาน**” ความรู้อารมณ์ทางใจ คือ **รูธรรมารมณ์ด้วยใจ = รู้ความนึกคิด**

เพื่อให้เกิดความต่อเนื่องกับ “**วิญญาน ๖**” ซึ่งหมายถึง “**จิต ๘๘-จิตวิญญาน**” ในรายละเอียดเพิ่มเติม เพื่อเป็นการเปรียบเทียบกับฝ่ายรูปธรรม คือ “**รูป ๒๘**” ที่ประกอบด้วย (๑) มหาภูตรูป ๔ กับ อุปาทายรูป ๒๔ ดังนี้

“จิต ๘๕” หมายถึง **ธรรมชาติที่รู้อารมณ์-สภาพที่นึกคิด-ความคิด-ใจ-วิญญาณ** ในโลกแห่งเป็นจริงนั้น “การพัฒนาตนเอง-การเจริญภาวนากรรมฐาน” ก็มีจุดประสงค์เพื่อปรับเปลี่ยนคุณภาพชีวิตและระดับของจิตต์ แยกออกเป็น ๔ ชั้นภูมิ หรือ “ภูมิ ๔” นั่นคือ **ชั้นแห่งจิต ระดับจิตใจ ระดับชีวิต** ซึ่งประกอบด้วย “**กามาวจรภูมิ-รูปาวจรภูมิ-อรุปาวจรภูมิ-โลกุตตรภูมิ**” ได้แก่

- (๑) **กามาวจรจิต ๕๔** [กามาวจรภูมิ] คือ ชั้นที่ท่องเที่ยวอยู่ในกาม ระดับจิตใจที่ยังปรารถนากามเป็นอารมณ์ คือ ยังเกี่ยวข้องกับกามคุณ ระดับจิตใจของสัตว์ในกามภพทั้ง ๑๑ ชั้น ได้แก่ (๑) “**อภายภูมิ ๔**” ภูมิที่ปราศจากความเจริญ คือ **นिरยะ-คิรัจฉาน โยนิ-ปัตติวิสัย-อสุรกาย** (๒) “**กามสุคติภูมิ ๗**” กามาวจรภูมิที่เป็นสุคติ คือ **มนุษย์-จาตุมหาราชิกา-ดาวดึงส์-ยามา-คุสิต-นิมมานรดี-ปรนิมมิตวสวัตดี**
- (๒) **รูปาวจรจิต ๑๕** [รูปาวจรภูมิ] คือ ชั้นที่ท่องเที่ยวอยู่ในรูป ระดับจิตใจที่ปรารถนารูปธรรมเป็นอารมณ์ ระดับจิตใจของท่านผู้ได้ฌานหรือผู้อยู่ในรูปภพทั้ง ๑๖ ชั้น ได้แก่ (๑) “**ปฐมฌานภูมิ ๓**” คือ **พรหมปารีสัชชา-พรหมบุโรหิตา-มหาพรหมา** (๒) “**ทุติยฌานภูมิ ๓**” คือ **ปริตรตาภา-อัปปมาณาภา-อาภัสสรา** (๓) “**ตติยฌานภูมิ ๓**” คือ **ปริตตสุภา-อัปปมาณสุภา-สุกภิณฑา** (๔) “**จตุตถฌานภูมิ ๗**” คือ **เวหัพผลา-อสังญีสัตว์-อวิหา-อตัปปา-สุทัสสา สุทัสสี-อกนิฐฐา**
- (๓) **อรุปาวจรจิต ๑๒** [อรุปาวจรภูมิ] คือ ชั้นที่ท่องเที่ยวอยู่ในอรุป ระดับจิตใจที่ปรารถนอรุปธรรมเป็นอารมณ์ ระดับจิตใจของท่านผู้ได้ออรุปฌาน หรือผู้อยู่ในอรุปภพทั้ง ๔ ชั้น ได้แก่ (๑) **อากาสนัญญาตนภูมิ** (๒) **วิญญาณัญญาตนภูมิ** (๓) **อากิญจัญญาตนภูมิ** (๔) **เนวสัญญาณาตัญญาตนภูมิ**
- (๔) **โลกุตตรจิต ๘** [โลกุตตรภูมิ] คือ ชั้นที่พ้นจากโลก ระดับแห่งโลกุตตรธรรม ระดับจิตใจของพระอริยเจ้าอันพ้นแล้วจากโลกิยภูมิ ๓ ข้างต้น ได้แก่ (๑) “**มรรค ๔**” คือ **โสดาปัตติมรรค-สกทาคามีมรรค-อนาคามีมรรค-อรหัตตมรรค** (๒) “**ผล ๔**” คือ **โสดาปัตติผล-สกทาคามีผล-อนาคามีผล-อรหัตตผล** (๓) “**นิพพาน ๑**” คือ **อรหัตตผลวิมุตติ** [อนุปาทิสเสนิพพาน-นิพพานไม่มีอุปาทิเหลือ] ข้อนี้ในบาลีที่มา เรียกว่า “**อปริยาปนภูมิ**” คือ ชั้นที่ไม่นับเนื่องใน “**วัฏฏะ**” ระดับที่ไม่ถูกจำกัด

ถ้าแยกให้ละเอียด มีรายละเอียดดังนี้

๑. กามาวจรจิต ๕๔ [จิตที่เป็นไปในกามภูมิ]

๑) **อกุศลจิต ๑๒** จิตอันเป็นอกุศล ประกอบด้วย อกุศลมูล ๓ ได้แก่ โลภะ-โทสะ-โมหะ

โลกมุลจิต ๘

โทสมุลจิต ๒

โมหมุลจิต ๒

๒) **อเหตุกจิต ๑๘** จิตอันไม่มีสัมปยุตตเหตุ คือ ไม่ประกอบด้วยเหตุ ๖ ได้แก่ โลภะ-โทสะ-

โมหะ-อโลภะ-อโทสะ-อโมหะ

อกุศลวิบากจิต ๗

กุศลวิบากอเหตุกจิต ๘

อเหตุกกิริยาจิต ๓

๓) **กามาวจรโสภณจิต ๒๔** จิตดีงามที่เป็นไปในกามภูมิ

มหากุศลจิต ๘

มหาวิบากจิต ๘

มหากิริยาจิต ๘

๒. รูปาวจรจิต ๑๕ [จิตอันเป็นไปในรูปภูมิ]

๑) **รูปาวจรกุศลจิต ๕** กุศลจิตที่เป็นไปในรูปภูมิ ได้แก่ จิตของผู้เข้าถึงรูปฌาน

๒) **รูปาวจรวิบากจิต ๕** วิบากจิตที่เป็นไปในรูปภูมิ คือ จิตที่เป็นผลของรูปาวจรกุศล

๓) **รูปาวจรกิริยาจิต ๕** กิริยาจิตที่เป็นไปในรูปภูมิ คือ จิตของพระอรหันต์ผู้กระทำรูปาวจรกุศล

๓. อรูปาวจรจิต ๑๒ [จิตที่เป็นไปในอรูปภูมิ]

๑) **อรูปาวจรกุศลจิต ๔** กุศลจิตที่เป็นไปในอรูปภูมิ ได้แก่ จิตของผู้เข้าถึงอรูปฌาน

๒) **อรูปาวจรวิบากจิต ๔** วิบากจิตที่เป็นไปในอรูปภูมิ คือ จิตที่เป็นผลของอรูปาวจรกุศล

๓) **อรูปาวจรกิริยาจิต ๔** กิริยาจิตที่เป็นไปในอรูปภูมิ คือ จิตของพระอรหันต์ผู้กระทำอรูปาวจรกุศล

๔. โลกุตตรจิต ๘ [จิตที่เป็น โลกุตตระ]

๑) **โลกุตตรกุศลจิต ๔** กุศลจิตที่เป็น โลกุตตระ คือ กุศลจิตที่ทำให้ข้ามพ้นอยู่เหนือ โลก

๒) **โลกุตตรวิบากจิต ๔** วิบากจิตที่เป็น โลกุตตระ คือ จิตที่เป็นผลของ โลกุตตรกุศล

ให้พิจารณาลงรายละเอียดยิ่งขึ้นถึง “จิต ๘๕” ที่มี “เจตสิก” ต่างๆ ที่มาสัมปยุตต์ด้วย ดังนี้

๑. กามาวจรจิต ๕๔ [จิตที่เป็นไปในกามภูมิ]

๑) **อกุศลจิต ๑๒** [จิตอันเป็นอกุศล] อกุศลจิตมีแต่ที่เป็นกามาวจรนี้เท่านั้น คือ

• **โลภมูลจิต ๘** [จิตมีโลภะเป็นมูล]

๑. จิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ประกอบด้วยมิจฉาทิฏฐิ ไม่มีการชักนำ
๒. จิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ประกอบด้วยมิจฉาทิฏฐิ มีการชักนำ
๓. จิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ไม่ประกอบด้วยมิจฉาทิฏฐิ ไม่มีการชักนำ
๔. จิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ไม่ประกอบด้วยมิจฉาทิฏฐิ มีการชักนำ
๕. จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ประกอบด้วยมิจฉาทิฏฐิ ไม่มีการชักนำ
๖. จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ประกอบด้วยมิจฉาทิฏฐิ มีการชักนำ
๗. จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ไม่ประกอบด้วยมิจฉาทิฏฐิ ไม่มีการชักนำ
๘. จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ไม่ประกอบด้วยมิจฉาทิฏฐิ มีการชักนำ

• **โทสมูลจิต ๒** [จิตมีโทสะเป็นมูล]

๑. จิตที่เกิดพร้อมด้วยโทมนัสสเวทนา ประกอบด้วยปฏิฆะ ไม่มีการชักนำ
๒. จิตที่เกิดพร้อมด้วยโทมนัสสเวทนา ประกอบด้วยปฏิฆะ มีการชักนำ

• **โมหมูลจิต ๒** [จิตมีโมหะเป็นมูล]

๑. จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ประกอบด้วยวิจิกิจฉา
๒. จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ประกอบด้วยอุททัจจะ

๒) **อเหตุกจิต ๑๘** [จิตอันไม่มีสัมปยุตตเหตุ คือ ไม่ประกอบด้วยเหตุ ๖ ได้แก่ โลภะ-โทสะ-โมหะ-อโลภะ-อโทสะ-อโมหะ]

• **อกุศลวิบากจิต ๗** [จิตที่เป็นผลของอกุศล]

๑. จักขุวิญญานจิต ที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา
๒. โสตวิญญานจิต ที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา
๓. ฆานวิญญานจิต ที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา
๔. ชิวหาวิญญานจิต ที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา
๕. กายวิญญานจิต ที่เกิดพร้อมด้วยทุกขเวทนา
๖. สัมปฏิจฉันนจิต ที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา
๗. สันตிரณจิต ที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา

• **กุศลวิบากอเหตุกจิต ๘** [จิตที่เป็นผลของกุศล ไม่มีสัมปยุตตเหตุ]

๑. จักขุวิญญาณจิต ที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา
๒. โสตวิญญาณจิต ที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา
๓. ฆานวิญญาณจิต ที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา
๔. ชิวหาวิญญาณจิต ที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา
๕. กายวิญญาณจิต ที่เกิดพร้อมด้วยสุขเวทนา
๖. สัมปฏิจฉันนจิต ที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา
๗. สันตிரณจิต ที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา
๘. สันตிரณจิต ที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา

• **อเหตุกิริยาจิต ๓** [จิตที่เป็นเพียงกิริยา ไม่มีสัมปยุตตเหตุ]

๑. ปัญจทวาราวชชนจิต* ที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา
๒. มโนทวาราวชชนจิต** ที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา
๓. หลีตุปปาทจิต*** ที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา

* จิตที่รำพึงถึงอารมณ์ที่กระทบทวารทั้ง ๕

** จิตที่รำพึงถึงอารมณ์อันมาถึงคลองในมโนทวาร = โวภูฐัพพะ

*** จิตที่ทำให้เกิดการแย้มยิ้มของพระอรหันต์

๓) **กามาวจรโสณจิต ๒๔** [จิตคิงามที่เป็นไปในกามภูมิ]

• **มหากุศลจิต** หรือ **สเหตุกกามาวจรกุศลจิต ๘** [จิตที่เป็นกุศลยิ่งใหญ่ หรือ กุศลจิตที่เป็นไปในกามภูมิ มีสัมปยุตตเหตุ]

๑. จิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ประกอบด้วยปัญญา ไม่มีการชักนำ
๒. จิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ประกอบด้วยปัญญา มีการชักนำ
๓. จิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ไม่ประกอบด้วยปัญญา ไม่มีการชักนำ
๔. จิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ไม่ประกอบด้วยปัญญา มีการชักนำ
๕. จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ประกอบด้วยปัญญา ไม่มีการชักนำ
๖. จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ประกอบด้วยปัญญา มีการชักนำ
๗. จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ไม่ประกอบด้วยปัญญา ไม่มีการชักนำ
๘. จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ไม่ประกอบด้วยปัญญา มีการชักนำ

• **มหาวิบากจิต** หรือ **สเหตุกามาวจรวิบากจิต ๘**

[จิตอันเป็นผลของมหากุศล หรือวิบากจิตที่เป็นไปในกามภูมิ มีสัมปยุตตเหตุ]

[เหมือนกับมหากุศลจิตทุกข้อ]

๑. จิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ประกอบด้วยปัญญา ไม่มีการชักนำ
๒. จิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ประกอบด้วยปัญญา มีการชักนำ
๓. จิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ไม่ประกอบด้วยปัญญา ไม่มีการชักนำ
๔. จิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ไม่ประกอบด้วยปัญญา มีการชักนำ
๕. จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ประกอบด้วยปัญญา ไม่มีการชักนำ
๖. จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ประกอบด้วยปัญญา มีการชักนำ
๗. จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ไม่ประกอบด้วยปัญญา ไม่มีการชักนำ
๘. จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ไม่ประกอบด้วยปัญญา มีการชักนำ

• **มหาภิกขิต** หรือ **สเหตุกามาวจรภิกขิต ๘**

[จิตอันเป็นภิกขาอย่างที่ทำมหากุศลแต่ไม่มีวิบาก ได้แก่ การกระทำมหากุศลของพระอรหันต์ หรือภิกขิตในกามภูมิ มีสัมปยุตตเหตุ]

[เหมือนกับมหากุศลจิตทุกข้อ]

๑. จิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ประกอบด้วยปัญญา ไม่มีการชักนำ
๒. จิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ประกอบด้วยปัญญา มีการชักนำ
๓. จิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ไม่ประกอบด้วยปัญญา ไม่มีการชักนำ
๔. จิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ไม่ประกอบด้วยปัญญา มีการชักนำ
๕. จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ประกอบด้วยปัญญา ไม่มีการชักนำ
๖. จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ประกอบด้วยปัญญา มีการชักนำ
๗. จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ไม่ประกอบด้วยปัญญา ไม่มีการชักนำ
๘. จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ไม่ประกอบด้วยปัญญา มีการชักนำ

๒. **รูปาวจรจิต ๑๕** [จิตอันเป็นไปในรูปภูมิ]

๑) **รูปาวจรกุศลจิต ๕** [กุศลจิตที่เป็นไปในรูปภูมิ ได้แก่ จิตของผู้เข้าถึงรูปฌาน]

๑. ปฐมฌานกุศลจิต ที่ประกอบด้วย วิตก-วิจาร์-ปีติ-สุข-เอกัคคตา
๒. ทุติยฌานกุศลจิต ที่ประกอบด้วย วิจาร์-ปีติ-สุข-เอกัคคตา
๓. ตติยฌานกุศลจิต ที่ประกอบด้วย ปีติ-สุข-เอกัคคตา
๔. จตุตถฌานกุศลจิต ที่ประกอบด้วย สุข-เอกัคคตา
๕. ปัญจฌานกุศลจิต ที่ประกอบด้วย อุเบกขา-เอกัคคตา

๒) **รูปาวจรวิบากจิต ๕** [บากจิตที่เป็นไปในรูปภูมิ คือ จิตที่เป็นผลของรูปาวจรกุศล]

[เหมือนกับรูปาวจรกุศลจิตทุกข้อ เปลี่ยนแต่คำท้ายเป็น วิบากจิต]

๑. ปฐมฌานวิบากจิต ที่ประกอบด้วย วิตก-วิจารณ์-ปีติ-สุข-เอกัคคตา
๒. ทุติยฌานวิบากจิต ที่ประกอบด้วย วิจารณ์-ปีติ-สุข-เอกัคคตา
๓. ตติยฌานวิบากจิต ที่ประกอบด้วย ปีติ-สุข-เอกัคคตา
๔. จตุตถฌานวิบากจิต ที่ประกอบด้วย สุข-เอกัคคตา
๕. ปัญจฌานวิบากจิต ที่ประกอบด้วย อุเบกขา-เอกัคคตา

๓) **รูปาวจรกิริยาจิต ๕**

[กิริยาจิตที่เป็นไปในรูปภูมิ คือ จิตของพระอรหันต์ผู้กระทำรูปาวจรกุศล]

[เหมือนกับรูปาวจรกุศลจิตทุกข้อ เปลี่ยนแต่คำท้ายเป็น กิริยาจิต]

๑. ปฐมฌานกิริยาจิต ที่ประกอบด้วย วิตก-วิจารณ์-ปีติ-สุข-เอกัคคตา
๒. ทุติยฌานกิริยาจิต ที่ประกอบด้วย วิจารณ์-ปีติ-สุข-เอกัคคตา
๓. ตติยฌานกิริยาจิต ที่ประกอบด้วย ปีติ-สุข-เอกัคคตา
๔. จตุตถฌานกิริยาจิต ที่ประกอบด้วย สุข-เอกัคคตา
๕. ปัญจฌานกิริยาจิต ที่ประกอบด้วย อุเบกขา-เอกัคคตา

๓. **อรุปาวจรจิต ๑๒** [จิตที่เป็นไปในอรุปภูมิ]

๑) **อรุปาวจรกุศลจิต ๔** [กุศลจิตที่เป็นไปในอรุปภูมิ ได้แก่ จิตของผู้เข้าถึงอรุป]

๑. กุศลจิตประกอบด้วยอากาสนัญญาตนฌาน
๒. กุศลจิตประกอบด้วยวิญญาณัญญาตนฌาน
๓. กุศลจิตประกอบด้วยอากิญจัญญาตนฌาน
๔. กุศลจิตประกอบด้วยเนวสัณญานาสัณญาตนฌาน

๒) **อรุปาวจรวิบากจิต ๔** [วิบากจิตที่เป็นไปในอรุปภูมิ คือ จิตที่เป็นผลของอรุปาวจรกุศล]

[เหมือนกับอรุปาวจรกุศลจิตทุกข้อ เปลี่ยนแต่คำท้ายเป็น วิบากจิต]

๑. อรุปาวจรวิบากจิต ประกอบด้วยอากาสนัญญาตนฌาน
๒. อรุปาวจรวิบากจิต ประกอบด้วยวิญญาณัญญาตนฌาน
๓. อรุปาวจรวิบากจิต ประกอบด้วยอากิญจัญญาตนฌาน
๔. อรุปาวจรวิบากจิต ประกอบด้วยเนวสัณญานาสัณญาตนฌาน

๓) อรูปาวจรกิริยาจิต ๔

[กิริยาจิตที่เป็นไปในอรูปภูมิ คือ จิตของพระอรหันต์ผู้กระทำอรูปาวจรกุศล]

[เหมือนกับอรูปาวจรกุศลจิตทุกข้อ เปลี่ยนแต่คำท้ายเป็น กิริยาจิต]

๑. อรูปาวจรกิริยาจิต ประกอบด้วยอากาสนัญญาตนณาน
๒. อรูปาวจรกิริยาจิต ประกอบด้วยวิญญาณัญญาตนณาน
๓. อรูปาวจรกิริยาจิต ประกอบด้วยอากิญจัญญาตนณาน
๔. อรูปาวจรกิริยาจิต ประกอบด้วยเนวสัญญานาสัญญาตนณาน

๔. โลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐ [จิตที่เป็นโลกุตตระ]

๑) **โลกุตตรกุศลจิต ๔** หรือ ๒๐ [กุศลจิตที่เป็นโลกุตตระ คือ กุศลจิตที่ทำให้ข้ามพ้นอยู่เหนือโลก]

๑. จิตที่ประกอบด้วย โสตาปัตติมัคคญาณ คือ กุศลจิตที่เป็นทางให้ถึงกระแสอันไหลไปสู่นิพพาน
 ๒. จิตที่ประกอบด้วยสกทาคามิมัคคญาณ คือ กุศลจิตที่เป็นทางให้ถึงความเป็นพระสกทาคามี
 ๓. จิตที่ประกอบด้วยอนาคามิมัคคญาณ คือ กุศลจิตที่เป็นทางให้ถึงความเป็นพระอนาคามี
 ๔. จิตที่ประกอบด้วยอรหัตตมัคคญาณ คือ กุศลจิตที่เป็นทางให้ถึงความเป็นพระอรหันต์
- (อย่างพิสดาร ให้แจ่มกคจิต ๔ นี้ ด้วยฉาน ๕ ตามลำดับ ก็จะได้จำนวน ๒๐)

๒) **โลกุตตรวิบากจิต ๔** หรือ ๒๐ [วิบากจิตที่เป็นโลกุตตระ คือ จิตที่เป็นผลของโลกุตตรกุศล]

๑. จิตที่ประกอบด้วย โสตาปัตติผลญาณ
๒. จิตที่ประกอบด้วยสกทาคามีผลญาณ
๓. จิตที่ประกอบด้วยอนาคามีผลญาณ
๔. จิตที่ประกอบด้วยอรหัตตผลญาณ

“เจตสิก ๕๒” หมายถึง **ธรรมที่ประกอบกับจิต หรือ สภาวะธรรมที่เกิดดับพร้อมกับจิต มีอารมณ์และวัตถุที่อาศัยเดียวกันกับจิต หรือ อากาโรและคุณสมบัติต่างๆ ของจิต ได้แก่**

ก. **อัญญุสमानาเจตสิก ๑๓** [เจตสิกที่มีเสมอกันแก่จิตพวกอื่น คือ ประกอบเข้าได้กับจิตทุกฝ่าย ทั้งกุศลและอกุศล มิใช่เข้าได้แต่ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งพวกเดียว]

๑) **ตัปพจิตตสาธารณเจตสิก ๗** [เจตสิกที่เกิดทั่วไปกับจิตทุกดวง]

๑. *ผัสสะ* [ความกระทบอารมณ์]
๒. *เวทนา* [ความเสวยอารมณ์]
๓. *สัญญา* [ความหมายรู้อารมณ์]
๔. *เจตนา* [ความจงใจต่ออารมณ์]
๕. *เอกัคคตา* [ความมีอารมณ์เป็นอันเดียว]
๖. *ชีวิตินทรีย์* [อินทรีย์ คือ ชีวิต สภาวะที่เป็นใหญ่ในการรักษานามธรรมทั้งปวง]
๗. *มนสิการ* [ความกระทำอารมณ์ไว้ในใจ ใส่ใจ]

๒) **ปกิณณกเจตสิก ๖** [เจตสิกที่เรียกรายแพร่กระจายทั่วไป คือ เกิดกับจิตได้ทั้งฝ่ายกุศลและอกุศล แต่ไม่แน่นอนเสมอไปทุกดวง]

๘. *วิตก* [ความตรึกอารมณ์]
๙. *วិچار* [ความตรองหรือพิจารณาอารมณ์]
๑๐. *อิโมกข์* [ความปลงใจหรือปักใจในอารมณ์]
๑๑. *วิริยะ* [ความเพียร]
๑๒. *ปีติ* [ความปลาบปลื้มในอารมณ์ ความอึดใจ]
๑๓. *หันทะ* [ความพอใจในอารมณ์]

ข. **อกุศลเจตสิก ๑๔** [เจตสิกฝ่ายอกุศล]

๑) **ตัปพอกุศลสาธารณเจตสิก ๔** [เจตสิกที่เกิดทั่วไปกับอกุศลจิตทุกดวง]

๑๔. *โมหะ* [ความหลง]
๑๕. *อหิริกะ* [ความไม่ละอายต่อบาป]
๑๖. *อโนตตัมปะ* [ความไม่สะดุ้งกลัวต่อบาป]
๑๗. *อุทธัจจะ* [ความฟุ้งซ่าน]

๒) **ปกิณณกอกุศลเจตสิก ๑๐** [อกุศลเจตสิกที่เกิดเรียรายแก่อกุศลจิต]

- ๑๘. โลกะ [ความอยากได้อารมณ์]
- ๑๙. ทิฎฐิ [ความเห็นผิด]
- ๒๐. มานะ [ความถือตัว]
- ๒๑. โทสะ [ความคิดประทุษร้าย]
- ๒๒. อีสสา [ความริษยา]
- ๒๓. มัจฉริยะ [ความตระหนี่]
- ๒๔. กุกุจจะ [ความเดือดร้อนใจ]
- ๒๕. ถีนะ [ความหดหู่]
- ๒๖. มัทธา [ความง่วงเหงา]
- ๒๗. วิจิกิจฉา [ความคลางแคลงสงสัย]

ค. **โสภณเจตสิก ๒๕** [เจตสิกฝ่ายดีงาม]

๑) **โสภณสาธารณเจตสิก ๑๕** [เจตสิกที่เกิดทั่วไปกับจิตดีงามทุกดวง]

- ๒๘. สัทธา [ความเชื่อ]
- ๒๙. สติ [ความระลึกได้ ความสำนึกพร้อมอยู่]
- ๓๐. หิริ [ความละอายต่อบาป]
- ๓๑. โอตตัปปะ [ความสะดุ้งกลัวต่อบาป]
- ๓๒. อโลกะ [ความไม่อยากได้อารมณ์]
- ๓๓. อโทสะ [ความไม่คิดประทุษร้าย]
- ๓๔. ตัตตรมัชฌัตตตา [ความเป็นกลางในอารมณ์นั้นๆ]
- ๓๕. กายปัสสัทธา [ความสงบแห่งกองเจตสิก]
- ๓๖. จิตตปัสสัทธา [ความสงบแห่งจิต]
- ๓๗. กายลหุตตา [ความเบาแห่งกองเจตสิก]
- ๓๘. จิตตลหุตตา [ความเบาแห่งจิต]
- ๓๙. กายมฺหุตตา [ความอ่อนหรือนุ่มนวลแห่งกองเจตสิก]
- ๔๐. จิตตมฺหุตตา [ความอ่อนหรือนุ่มนวลแห่งจิต]
- ๔๑. กายกัมมัณฺญุตตา [ความควรแก่การงานแห่งกองเจตสิก]
- ๔๒. จิตตกัมมัณฺญุตตา [ความควรแก่การงานแห่งจิต]
- ๔๓. กายปาคุณฺญุตตา [ความคล่องแคล่วแห่งกองเจตสิก]
- ๔๔. จิตตปาคุณฺญุตตา [ความคล่องแคล่วแห่งจิต]
- ๔๕. กายชุกตา [ความซื่อตรงแห่งกองเจตสิก]
- ๔๖. จิตตชุกตา [ความซื่อตรงแห่งจิต]

๒) **วิรตีเจตสิก ๓** [เจตสิกที่เป็นตัวความงควั่น]

๔๗. สัมมาวาจา [เจรจาชอบ]

๔๘. สัมมากัมมันตะ [กระทำชอบ]

๔๙. สัมมาอาชีวะ [เลี้ยงชีพชอบ]

๓) **อัปมัญญาเจตสิก ๒** [เจตสิก คือ อัปมัญญา]

๕๐. กรุณา [ความสงสารสัตว์ผู้ถึงทุกข์]

๕๑. มุกิตา [ความยินดีต่อสัตว์ผู้ได้สุข]

๔) **ปัญญาทรียเจตสิก ๑** [เจตสิก คือ ปัญญาทรีย]

๕๒. ปัญญาทรีย-อโมหะ [ความรู้เข้าใจ ไม่หลง]

“กิจ ๑๔-วิญญาณกิจ ๑๔” หมายถึง กิจของวิญญาณ **หน้าที่ของจิต** ที่เรียกว่า “**วิญญาณปวัตติ-วิญญาณปวัตติ**
อาการ” ซึ่งเป็นองค์ความรู้ที่ทำให้รู้แจ้งในการทำงานของจิตใน ๑ ขณะจิต [วิธีจิต = **มโนทวารวิธี** คือ การ
คำนึงอารมณ์ใหม่ทางทวารนั้นๆ ในทวารทั้ง ๕ เรียกว่า “**มโนทวารวัชชนะ**” หรือ “**ชวนจิต**” คือ หมายถึงจิต
ซึ่งทำหน้าที่รับอารมณ์ในวิถี หรือ การทำหน้าที่ของจิตในการรับอารมณ์นั้น] ได้แก่

(๑) “**ปฐิสนธิ**” คือ หน้าที่สืบต่อภพใหม่ ได้แก่ จิต ๑๕ คือ อุเบกขาสันตிரณะ ๒ มหาวิบาก ๘ รูปวิบาก
๕ อรูปวิบาก ๔

(๒) “**ภวังคะ**” คือ หน้าที่เป็นองค์ของภพ ได้แก่ จิต ๑๕ อย่างเดียวกับปฐิสนธิ

(๓) “**อวัชชนะ**” คือ หน้าที่คำนึงอารมณ์ใหม่ ได้แก่ จิต ๒ คือ ปัญจทวารวัชชนะ-มโนทวารวัชชนะ

(๔) “**ทัตสนะ**” คือ หน้าที่เห็นรูป ได้แก่ จักขุวิญญาณ ๒

(๕) “**สวานะ**” คือ หน้าที่ได้ยินเสียง ได้แก่ โสตวิญญาณ ๒

(๖) “**ฆายนะ**” คือ หน้าที่รู้กลิ่น ได้แก่ ฆานวิญญาณ ๒

(๗) “**สายนะ**” คือ หน้าที่ลิ้มรส ได้แก่ ชิวหาวิญญาณ ๒

(๘) “**มุสนะ**” คือ หน้าที่ถูกต้องโผฏฐัพพะ ได้แก่ กายวิญญาณ ๒

(๙) “**สัมปฏิจฉนะ**” คือ หน้าที่รับอารมณ์ ได้แก่ สัมปฏิจฉนะ ๒

(๑๐) “**สันตிரณะ**” คือ หน้าที่พิจารณาอารมณ์ ได้แก่ สันตிரณะ ๓

(๑๑) “**โฆฏฐัพพะ-โฆฏฐูปนะ**” คือ หน้าที่ตัดสินอารมณ์ ได้แก่ มโนทวารวัชชนะ ๑

(๑๒) “**ชวนะ**” คือ หน้าที่เล่นเสพอารมณ์ อันเป็นช่วงที่ทำการม ได้แก่ จิต ๕๕ คือ กุศลจิต ๒๑ อกุศล
จิต ๑๒ กิริยาจิต ๑๘ คือ เว้นอวัชชนะทั้งสอง โลกุตตรผลจิต ๔

(๑๓) “**ตทาสัมพนะ**” คือ หน้าที่รับอารมณ์ต่อจากชวนะก่อนตทกวังค์ ได้แก่ จิต ๑๑ คือ มหาวิบาก ๘
สันตிரณะ ๓

(๑๔) “**จติ**” คือ หน้าที่เคลื่อนจากภพปัจจุบัน ได้แก่ จิต ๑๕ อย่างเดียวกับในปฐิสนธิ

หมายเหตุ: ให้พิจารณากระบวนการวิญญานกิจทั้ง ๑๔ ขั้นตอน เพื่อให้เกิด **ปัญญาแห่งปฏิจสมุปบาท** และ **ไตรลักษณ์** คือ (๑) เห็นการเกิดดับที่แปรผัน และ (๒) ความเสื่อมสลายไปแห่งนามขันธ์ นั่นคือ “จิต-จิตวิญญาน” เพื่อเปรียบเทียบกับรูปขันธ์ นั่นคือ “มหุตรูป ๔” ด้วย (๑) อนิจจานุปัสส นายถาภูตญาน คือ ความไม่เที่ยง (๒) ทุกขานุปัสส นายถาภูตญาน คือ ความเป็นทุกข์ (๓) อนัตตานุปัสส นายถาภูตญาน คือ ความไม่ใช่ตัวตน อันเป็น “ญาณวิโมกข์” ได้

“อายตนะ ๑๒” ประกอบด้วย (๑) อายตนะภายใน ๖ และ (๒) อายตนะภายนอก ๖ ดังนี้

“อายตนะภายใน ๖” หมายถึง ที่เชื่อมต่อกำให้เกิดความรู้ แคนต่อความรู้ฝ่ายภายใน บาลีเรียก “สพายตนะ-อัมมัตติกายตนะ = อินทรีย์ ๖” ได้แก่

- (๑) “จักขุ” คือ จักขุ-ตา
- (๒) “โสตตะ” คือ หู
- (๓) “ฆานะ” คือ จมูก
- (๔) “ชีวหา” คือ ลิ้น
- (๕) “กาย” คือ กาย
- (๖) “มโน” คือ ใจ

“อายตนะภายนอก ๖” หมายถึง ที่เชื่อมต่อกำให้เกิดความรู้ แคนต่อความรู้ฝ่ายภายนอก บาลีเรียก “พาหิรายตนะ = อารมณ ๖” ได้แก่

- (๑) “รูปะ” คือ รูป สิ่งที่เห็น หรือ วัณณะ คือสี
- (๒) “สัทตะ” คือ เสียง
- (๓) “กันธะ” คือ กลิ่น
- (๔) “รสตะ” คือ รส
- (๕) “โผฏฐัพพะ” คือ สัมผัสทางกาย สิ่งที่ถูกต้องกาย
- (๖) “ธรรม-ธรรมารมณ” คือ อารมณ์ที่เกิดกับใจ สิ่งที่ใจนึกคิด

“สัมผัส ๖-ผัสสะ ๖” หมายถึง ความกระทบ ความประจวบกันแห่ง (๑) “อายตนะภายใน ๖” (๒) “อายตนะภายนอก ๖” และ (๓) “วิญญาณ ๖” ได้แก่

- (๑) “จักขุสัมผัส” คือ ความกระทบทางตา นั่นคือ “ตา + รูป + จักขุวิญญาณ”
- (๒) “โสตสัมผัส” คือ ความกระทบทางหู นั่นคือ “หู + เสียง + โสตวิญญาณ”
- (๓) “ฆานสัมผัส” คือ ความกระทบทางจมูก นั่นคือ “จมูก + กลิ่น + ฆานวิญญาณ”
- (๔) “ชีวหาสัมผัส” คือ ความกระทบทางลิ้น นั่นคือ “ลิ้น + รส + ชิวหาวิญญาณ”
- (๕) “กายสัมผัส” คือ ความกระทบทางกาย นั่นคือ “กาย + โผฏฐัพพะ + กายวิญญาณ”
- (๖) “มโนสัมผัส” คือ ความกระทบทางใจ นั่นคือ “ใจ + ธรรมารมณ์ + มโนวิญญาณ”

“วิญญาณ ๖” หมายถึง ความรู้แจ้งอารมณ์ โดยผ่าน “ผัสสะ ๖” คือ ความประจวบกันแห่งอายตนะภายใน อายตนะภายนอก และ วิญญาณ ประกอบด้วย (๑) จักขุสัมผัส-ความกระทบทางตา (๒) โสตสัมผัส-ความกระทบทางหู (๓) ฆานสัมผัส-ความกระทบทางจมูก (๔) ชิวหาสัมผัส-ความกระทบทางลิ้น (๕) กายสัมผัส-ความกระทบทางกาย (๖) มโนสัมผัส-ความกระทบทางใจ ได้แก่

- (๑) “จักขุวิญญาณ” คือ ความรู้อารมณ์ทางตา นั่นคือ รู้รูปด้วยตา = เห็น
- (๒) “โสตวิญญาณ” คือ ความรู้อารมณ์ทางหู นั่นคือ รู้เสียงด้วยหู = ได้ยิน
- (๓) “ฆานวิญญาณ” คือ ความรู้อารมณ์ทางจมูก นั่นคือ รู้กลิ่นด้วยจมูก = ได้กลิ่น
- (๔) “ชีวหาวิญญาณ” คือ ความรู้อารมณ์ทางลิ้น นั่นคือ รู้รสด้วยลิ้น = รู้รส
- (๕) “กายวิญญาณ” คือ ความรู้อารมณ์ทางกาย นั่นคือ รู้โผฏฐัพพะด้วยกาย = รู้สึกกายสัมผัส
- (๖) “มโนวิญญาณ” คือ ความรู้อารมณ์ทางใจ นั่นคือ รู้ธรรมารมณ์ด้วยใจ = รู้ความนึกคิด

“ธาตุ ๑๘” หมายถึง **สิ่งที่ทรงสภาวะของคนอยู่เอง ตามที่เหตุปัจจัยปรุงแต่งขึ้น** เป็นไปตาม **ธรรมเนียม** คือ **กำหนดแห่งธรรมดา** หรือ **กฎธรรมชาติ** ไม่มีผู้สร้างผู้บันดาล และมีรูปลักษณะกิจการเป็นแบบจำเพาะตัว อันพึงกำหนดเอาเป็นหลักได้แต่ละอย่างๆ (ลำดับตามอายตนะ ๑๒ = อินทรีย์ ๖ กับ อารมณ์ ๖) ได้แก่

- (๑) “**จักขุธาตุ**” คือ ธาตุคือจักขุปสาท
- (๒) “**รูปธาตุ**” คือ ธาตุคือรูปารมณ์
- (๓) “**จักขุวิญญาณธาตุ**” คือ ธาตุคือจักขุวิญญาณ
- (๔) “**โสตธาตุ**” คือ ธาตุคือโสตปสาท
- (๕) “**สัทธาตุ**” คือ ธาตุคือสัททารมณ์
- (๖) “**โสตวิญญาณธาตุ**” คือ ธาตุคือโสตวิญญาณ
- (๗) “**ฆานธาตุ**” คือ ธาตุคือฆานปสาท
- (๘) “**คันธธาตุ**” คือ ธาตุคือคันธารมณ์
- (๙) “**ฆานวิญญาณธาตุ**” คือ ธาตุคือฆานวิญญาณ
- (๑๐) “**ชีวหาธาตุ**” คือ ธาตุคือชีวหาปสาท
- (๑๑) “**รสธาตุ**” คือ ธาตุคือรสารมณ์
- (๑๒) “**ชีวหาวิญญาณธาตุ**” คือ ธาตุคือชีวหาวิญญาณ
- (๑๓) “**กายธาตุ**” คือ ธาตุคือกายปสาท
- (๑๔) “**โผฏฐัพพธาตุ**” คือ ธาตุคือโผฏฐัพพารมณ์
- (๑๕) “**กายวิญญาณธาตุ**” คือ ธาตุคือกายวิญญาณ
- (๑๖) “**มโนธาตุ**” คือ ธาตุคือมโน
- (๑๗) “**ธรรมธาตุ**” คือ ธาตุคือธรรมารมณ์
- (๑๘) “**มโนวิญญาณธาตุ**” คือ ธาตุคือมโนวิญญาณ

“อินทรีย์ ๒๒” หมายถึง สิ่งที่เป็นใหญ่ในการทำกิจของตน ซึ่งทำให้ธรรมอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องเป็นไปตามตน ใน กิจนั้นๆ ในขณะที่เป็นไปอยู่นั้น ดังนี้

หมวดที่ ๑ คือ **อายตนะภายใน ๖** ได้ เพื่อ “**อินทรีย์สังวร**” คือ **สำรวมอินทรีย์ มีสติระวัง รักษาใจ มิให้** กิเลสคือความยินดียินร้ายเข้าครอบงำ เมื่อรับรู้อารมณ์ด้วยอินทรีย์ทั้ง ๖ มิเห็นรูปด้วยตา ได้ยินเสียง ด้วยหู ได้กลิ่นด้วยจมูก ได้รสด้วยลิ้น ได้รู้สัมผัสด้วยกาย ได้รู้รับเสพธรรมารมณ์ด้วยใจ ซึ่งเกิดขึ้น พร้อมๆ กัน จนนึกคิดไม่ทันในอารมณ์นั้นๆ ได้แก่

- (๑) **จักขุอินทรีย์** (จักขุประสาท)
- (๒) **โสตอินทรีย์** (โสตประสาท)
- (๓) **ฆานินทรีย์** (ฆานประสาท)
- (๔) **ชีวหินทรีย์** (ชีวหาประสาท)
- (๕) **กายอินทรีย์** (กายประสาท)
- (๖) **มโนอินทรีย์** [ใจ ได้แก่ จิต ๘๕]

หมวดที่ ๒ คือ **ภาวะแห่งชีวิตในรูปธรรม** เพื่อพิจารณาเห็นความแตกต่างระหว่างเพศที่เป็นหญิงหรือ ชายปรากฏในรูปธรรมที่เป็นสิ่งมีชีวิต ได้แก่

- (๗) **อิตถินทรีย์** [อิตถิภาวะ]
- (๘) **บุริสินทรีย์** [บุริสภาวะ]
- (๙) **ชีวิตินทรีย์** [ชีวิต]

หมวดที่ ๓ คือ **เวทนา ๕** ความรู้สึกในอารมณ์ เพื่อพิจารณาความรู้สึกที่มีต่ออารมณ์ทั้ง ๖ ที่ผ่านเข้ามา ทางอินทรีย์ทั้ง ๖ ทั้งกายและใจ อันจะทำให้เกิดจิตและเจตสิกต่างๆ เพิ่มเติม ได้แก่

- (๑๐) **สุขินทรีย์** [สุขเวทนา]
- (๑๑) **ทุกขินทรีย์** [ทุกขเวทนา]
- (๑๒) **โสมนัสสินทรีย์** [โสมนัสสเวทนา]
- (๑๓) **โทมนัสสินทรีย์** [โทมนัสสเวทนา]
- (๑๔) **อุpekขินทรีย์** [อุเบกขาเวทนา]

หมวดที่ ๔ คือ **อินทรี ๕-พละ ๕ แห่งโพธิญาณ** เพื่อพิจารณาถึง อินทรีที่แก่กล้า และพละที่ แข็งแกร่ง ทำให้ธรรมปฏิบัติเข้าครอบงำจิตใจไม่ได้ จนทำให้ถึงพร้อมด้วย **“โพชฌงค์ ๗”** ที่เป็นองค์ ธรรมแห่งความตรัสรู้ได้ ได้แก่

- (๑๕) **สัทธินทรี** [ศรัทธา]
- (๑๖) **วิริยินทรี** [วิริยะ]
- (๑๗) **สตินทรี** [สติ]
- (๑๘) **สมาธินทรี** [สมาธิ]
- (๑๙) **ปัญญาทรี** [ปัญญา]

หมวดที่ ๕ คือ **วิปัสสนาปัญญาญาณ** เพื่อพิจารณาเห็นลำดับความหลุดพ้นจากการดับกิเลส ซึ่งเป็น ความจริงแห่งอริยสัจทั้ง ๔ คือ **“วิราคะ”** อริยมรรควิธีแห่งมคฺคญาณ ซึ่งเป็นธรรมที่ละเอียดประณีต ขั้นสูง และ **“นิโรธ”** อริยผลวิธีแห่งผลญาณ ซึ่งเป็นธรรมที่ละเอียดประณีตขั้นสูง ธรรมดังกล่าวนี้ ย่อม ทำให้กัลยาณบุณชนกลายเป็นอริยบุคคล ได้แก่

- (๒๐) **อนัญญาตัญญูสามินทรี** [อินทรีแห่งผู้ปฏิบัติด้วยมุ่งว่าเราจักรู้สัจธรรมที่ยังมิได้รู้ ได้แก่ โสตาปัตติมคฺคญาณ]
- (๒๑) **อัญญินทรี** [อัญญา หรือปัญญาอันรู้ทั่วถึง ได้แก่ ญาณ ๖ ในท่ามกลาง คือ โสตาปัตติผล ญาณ ถึงอรหัตตมคฺคญาณ]
- (๒๒) **อัญญาตาวิณทรี** [ปัญญาผู้รู้ทั่วถึงแล้วของพระอรหันต์ ได้แก่ อรหัตตผลญาณ]

“อริยสัจ ๔” หมายถึง **ความจริงอันประเสริฐ ๑ ความจริงของพระอริยะ ๑ ความจริงที่ทำให้ผู้เข้าถึง กลายเป็นอริยะ ๑** เรียกสามัญว่า **“ทุกข-สมุทัย-นิโรธ-มรรค”** ได้แก่

- (๑) **“ทุกข”** คือ ความทุกข สภาพที่ทนได้ยาก สภาพที่บีบคั้น ขัดแย้ง บกพร่อง ขาดแก่นสารและความ เทียงแท้ ไม่ให้ความพึงพอใจแท้จริง ได้แก่ ชาติ ชรา มรณะ การประจวบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รัก การ พัดปรากจากสิ่งทีรัก ความปรารถนาไม่สมหวัง โดยย่อว่า **“อุปาทานจันท์ ๕ เป็นทุกข”**
- (๒) **“ทุกขสมุทัย”** คือ เหตุเกิดแห่งทุกข สาเหตุให้ทุกขเกิด ได้แก่ **ตัณหา ๓** คือ กามตัณหา ภวตัณหา และ วิภวตัณหา
- (๓) **“ทุกขนิโรธ”** คือ ความดับทุกข ได้แก่ ภาวะที่ตัณหาดับสิ้นไป ภาวะที่เข้าถึงเมื่อกำจัดอวิชชา สำรอก ตัณหาสิ้นแล้ว ไม่ถูกข้อม ไม่ติดข้อง หลุดพ้น สงบ ปลอดโปร่ง เป็นอิสระ คือ **“นิพพาน”**
- (๔) **“ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา”** คือ ปฏิปทาที่นำไปสู่ความดับแห่งทุกข ขอบปฏิบัติให้ถึงความดับ ทุกข **“มรรค ๔-มคฺคญาณ”** ได้แก่ **“อริยอฏฐังคิกมรรค”** หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า **“มัชฌิมาปฏิปทา”** แปลว่า **“ทางสายกลาง”** มรรคมืองค์ ๘ นี้ สรุปลงใน **“ไตรสิกขา”** คือ **“ศีล-สมาธิ-ปัญญา”**

“กิจในอริยสังข์ ๔” หมายถึง หน้าที่อันจะพึงทำต่ออริยสังข์ ๔ แต่ละอย่าง ข้อที่จะต้องปฏิบัติให้ถูกต้องและเสร็จสิ้นในอริยสังข์ ๔ แต่ละอย่าง [ปโยคะ] จึงจะชื่อว่ารู้หรือเป็นผู้ตรัสรู้แล้ว ได้แก่

- (๑) “**ปริยญา**” คือ การกำหนดรู้ เป็น “กิจในทุกข์” ตามหลักว่า “ทุกข์ อริยสงฆ์ ปริยญฺเย” ทุกข์
ควรกำหนดรู้ คือ ควรศึกษาให้รู้จักให้เข้าใจชัดตามสภาพที่เป็นจริง ได้แก่ การทำความเข้าใจ
และกำหนดขอบเขตของปัญหา
- (๒) “**ปหานะ**” คือ การละ เป็น “กิจในสมุทัย” ตามหลักว่า “ทุกขสมุทโย อริยสงฆ์ ปหาตพฺพ” สมุทัย
ควรละ คือ กำจัด ทำให้หมดสิ้นไป ได้แก่ การแก้ไขกำจัดต้นตอของปัญหา
- (๓) “**ตังถิกิริยา**” คือ การทำให้แจ้ง เป็น “กิจในนิโรธ” ตามหลักว่า “ทุกขนิโรโธ อริยสงฆ์ สจฺฉิ
กาตพฺพ” นิโรธควรทำให้แจ้ง คือ เข้าถึง หรือบรรลุ ได้แก่ การเข้าถึงภาวะที่ปราศจากปัญหา
บรรลุดุคหมายที่ต้องการ
- (๔) “**ภาวนา**” คือ การเจริญ เป็น “กิจในมรรค” [มรรค ๔] ตามหลักว่า “ทุกขนิโรธคามินี ปฏิปทา
อริยสงฆ์ ภาเวตพฺพ” มรรคควรเจริญ คือ ควรฝึกอบรม ลงมือปฏิบัติ กระทำตามวิธีการที่จะ
นำไปสู่จุดหมาย ได้แก่ การลงมือแก้ไขปัญหา

“ปฏิจกสมุปบาท ๑๒” หมายถึง การเกิดขึ้นพร้อมแห่งธรรมทั้งหลายเพราะอาศัยกัน, ธรรมที่อาศัยกันเกิดขึ้น
พร้อม, การที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกันๆ จึงเกิดมีขึ้น ดังนี้

“อนุโลมปฏิจกสมุปบาท” = ฝ่ายสมุทัย

- (๑) เพราะ **อวิชา** เป็นปัจจัย **ปัจจัยธรรม** จึงมี
- (๒) เพราะ **อวิชา** เป็นปัจจัย **สังขาร** จึงมี
- (๓) เพราะ **สังขาร** เป็นปัจจัย **วิญญาน** จึงมี
- (๔) เพราะ **วิญญาน** เป็นปัจจัย **นามรูป** จึงมี
- (๕) เพราะ **นามรูป** เป็นปัจจัย **สพายนะ** จึงมี
- (๖) เพราะ **สพายนะ** เป็นปัจจัย **ผัสสะ** จึงมี
- (๗) เพราะ **ผัสสะ** เป็นปัจจัย **เวทนา** จึงมี
- (๘) เพราะ **เวทนา** เป็นปัจจัย **ตัณหา** จึงมี
- (๙) เพราะ **ตัณหา** เป็นปัจจัย **อุปาทาน** จึงมี
- (๑๐) เพราะ **อุปาทาน** เป็นปัจจัย **ภพ** จึงมี
- (๑๑) เพราะ **ภพ** เป็นปัจจัย **ชาติ** จึงมี
- (๑๒) เพราะ **ชาติ** เป็นปัจจัย **ชรา มรณะ** จึงมี

ความโศก-ความคร่ำครวญ-ทุกข์-โทมนัส-และ-ความคับแค้นใจ ก็มีพร้อม
ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งปวงนี้ จึงมีด้วยประการฉะนี้

“อนุโลมปฏิจสุมปบาท” = ฝ่ายนิโรธ

- (๑) เพราะ **อวิชา** สำรอกดับไปไม่เหลือ
- (๒) เพราะ อวิชา ดับ **สังขาร** จึงดับ
- (๓) เพราะ สังขาร ดับ **วิญญาณ** จึงดับ
- (๔) เพราะ วิญญาณ ดับ **นามรูป** จึงดับ
- (๕) เพราะ นามรูป ดับ **สพายตนะ** จึงดับ
- (๖) เพราะ สพายตนะ ดับ **ผัสสะ** จึงดับ
- (๗) เพราะ ผัสสะ ดับ **เวทนา** จึงดับ
- (๘) เพราะ เวทนา ดับ **ตัณหา** จึงดับ
- (๙) เพราะ ตัณหา ดับ **อุปาทาน** จึงดับ
- (๑๐) เพราะ อุปาทาน ดับ **ภพ** จึงดับ
- (๑๑) เพราะ ภพ ดับ **ชาติ** จึงดับ
- (๑๒) เพราะ ชาติ ดับ **ชรา มรณะ** จึงดับ

ความโศก-ความคร่ำครวญ-ทุกข์-โทมนัส-และ-ความคับแค้นใจ ก็ดับ

ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งปวงนี้ ย่อมมีด้วยประการฉะนี้

สำหรับ “ปฏิจสุมปบันนธรรม” ถือเป็นฝ่ายสมุทัย คือ “อนุโลมปฏิจสุมปบาท” เพียงแต่นำองค์ประกอบ ปัจจัยทั้ง ๑๒ อย่าง มาจำแนกแจกตามหลักธรรมย่อย “ปัจจัยธรรม” ส่วนเรื่อง “**กฎแห่งกรรม**” และ “**กรรมของสัตว์**” นั้น อยู่ใน “**วิญญะ ๓-ไตรวิญญ์**” ดังนี้

๑. อัทธา ๓ (Periods)

“**อัทธา ๓**” หมายถึง **กาลเวลาทั้ง ๓ ช่วง** ได้แก่

- (๑) “**อดีต**” = อวิชา-สังขาร
- (๒) “**ปัจจุบัน**” = วิญญาณ-นามรูป-สพายตนะ-ผัสสะ-เวทนา-ตัณหา-อุปาทาน-ภพ
- (๓) “**อนาคต**” = ชาติ-ชรา มรณะ (โศก-ปริเทวะ-ทุกข์-โทมนัส-อุปายาส)

๒. สังเขป ๔ (Sections)

“สังเขป ๔” (สังคหะ ๔) หมายถึง ช่วงองค์ประกอบปัจจัยสืบเนื่องกันด้วยเหตุและผลเป็นระยะ ๔ หมวด หรือแยกเป็น ๔ กลุ่ม ได้แก่

- (๑) “อดีตเหตุ” = อวิชา-สังขาร
- (๒) “ปัจจุบันผล” = วิญญาณ-นามรูป-สพยตนะ-ผัสสะ-เวทนา
- (๓) “ปัจจุบันเหตุ” = ตัณหา-อุปาทาน-ภพ
- (๔) “อนาคตผล” =ชาติ-ชรามรณะ (โสกะ-ปริเทวะ-ทุกข์-โทมนัส-อุปายาส)

๓. สนิธิ ๓ (Connections)

“สนธิ ๓” หมายถึง ขั้วต่อ ระหว่างสังเขป หรือช่วงทั้ง ๔ ได้แก่

- (๑) ระหว่าง “อดีตเหตุ” กับ “ปัจจุบันผล”
- (๒) ระหว่าง “ปัจจุบันผล” กับ “ปัจจุบันเหตุ”
- (๓) ระหว่าง “ปัจจุบันเหตุ” กับ “อนาคตผล”

๔. วัฏฏะ ๓ (Cycles)

“วัฏฏะ ๓” (ไตรวัฏฏ์) หมายถึง การวน วงเวียน องค์ประกอบปัจจัยใหญ่ที่หมุนเวียนต่อเนื่องกันของ “ภวจักร” หรือ “สังสารจักร” ดังนี้

- (๑) “กิลเลสวัฏฏ์” คือ วงจรกิลเลส ได้แก่ อวิชา-ตัณหา-และ-อุปาทาน
- (๒) “กรรมวัฏฏ์” คือ วงจรกรรม ได้แก่ สังขาร-และ-กรรมภพ (อกิสังขาร ๓ หรือ เจตนา)
- (๓) “วิปากวัฏฏ์” คือ วงจรวิปาก ได้แก่ วิญญาณ-นามรูป-สพยตนะ-ผัสสะ-เวทนา ซึ่งแสดงออกในรูปปรากฏที่เรียกว่า “อุปปีตติภพ” คือ ภพที่อุปบัติขึ้น ชาติ-ชรามรณะ-ความโสกะ-ความคร่ำครวญ-ทุกข์-โทมนัส-และ-ความคับแค้นใจ

๕. อากาโร ๒๐ (Modes)

“อากาโร ๒๐” หมายถึง องค์ประกอบแต่ละอย่าง อันเป็นคู่ของสาเหตุ จำแนกตามส่วนเหตุ (Causes) และส่วนผล (Effects) ได้แก่

- (๑) “อดีตเหตุ ๕” = อวิชา-สังขาร-ตัณหา-อุปาทาน-ภพ
- (๒) “ปัจจุบันผล ๕” = วิญญาณ-นามรูป-สพยตนะ-ผัสสะ-เวทนา
- (๓) “ปัจจุบันเหตุ ๕” = อวิชา-สังขาร-ตัณหา-อุปาทาน-ภพ
- (๔) “อนาคตผล ๕” = วิญญาณ-นามรูป-สพยตนะ-ผัสสะ-เวทนา

หมายเหตุ: “อากาโร ๒๐” คือ หัวข้อที่กระจายให้เต็มในทุกช่วงของ “สังเขป ๔”

๖. มूल ๒ (Roots)

“มूल ๒” หมายถึง กิเลสที่เป็นตัวมูลเหตุ ซึ่งกำหนดเป็นจุดเริ่มต้นในวงจรแต่ละช่วง ได้แก่

(๑) “**อวิชชา**” เป็นจุดเริ่มต้นในช่วงอดีต ส่งผลถึงเวทนาในช่วงปัจจุบัน

(๒) “**ตัณหา**” เป็นจุดเริ่มต้นในช่วงปัจจุบัน ส่งผลถึงชรามรณะในช่วงอนาคต

ในอันดับต่อไป ให้พิจารณาในเรื่อง “กฎแห่งกรรม-กัมมัฏสตกตาปัญญา” ตามบทสวดมนต์ ดังนี้

กฎแห่งกรรม (The Law of Volitional Actions)

กฎข้อที่ ๑ **กัมมัฏสะโกมมะหิ** (เรามีกรรมเป็นของๆ คน)

กฎข้อที่ ๒ **กัมมะทายาโท** (เราเป็นผู้รับผลของกรรม)

กฎข้อที่ ๓ **กัมมะโยนิ** (เรามีกรรมเป็นกำเนิด)

กฎข้อที่ ๔ **กัมมะพันธู** (เรามีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์)

กฎข้อที่ ๕ **กัมมะปะฏิสะระโณ** (เรามีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย)

กฎข้อที่ ๖ **ยัง กัมมัง ะริสสามิ** (เราจักทำกรรมอันใดไว้)

กัลลเยณัง วา ปาปะกัง วา (ดีหรือชั่วก็ตาม)

ตัสสะ ทายาโท ะริสสามิ (เราจักเป็นผู้รับผลของกรรมนั้นๆ)

นอกจากนี้ ยังหลักกรรม “ปัจฉัย ๒๔” ที่มีลักษณะกระบวนการคิดคล้ายคลึงกับ “ปฏิจจนุปบาท ๑๒” ซึ่งเป็นการอธิบายลักษณะความสัมพันธ์ของปัจจัยต่างๆ ดังนี้

“ปัจจัย ๒๔” [อยู่ในบทสวดพระอภิธรรม –ข้อนี้มีประโยชน์สำหรับนักวิจัยในการอภิปรายผลการ วิจัย เพราะเป็นการแยกความสัมพันธ์ออกเป็น ๒๔ ประการ และเป็น “มหาปฏิฐาน” แห่งพุทธปัญญา] หมายถึง ลักษณะหรืออาการแห่งความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งทั้งหลาย ที่สิ่งหนึ่งหรือสภาวะธรรมอย่างหนึ่ง เป็น องค์ประกอบที่ช่วยเอื้อ ก่อหนุน คำจุน เป็นเหตุ หรือเป็นเงื่อนไข ให้สิ่งอื่น หรือสภาวะธรรมอย่างอื่น เกิดขึ้น คงอยู่ หรือเป็น ไปอย่างใดอย่างหนึ่ง และย่อมเห็นผลแห่งกุศลวิบากที่ตามมา คือ “โสกะ-ปริเทวะ-ทุกข-โทมนัส-อุปายาส” เช่นกัน ได้แก่

- (๑) “เหตุปัจจัย” คือ ปัจจัยโดยเป็นเหตุ
- (๒) “อาร์มมณปัจจัย” คือ ปัจจัยโดยเป็นอารมณ์
- (๓) “อธิปัตปัจจัย” คือ ปัจจัยโดยเป็นเจ้าของ
- (๔) “อนันตรปัจจัย” คือ ปัจจัยโดยเป็นภาวะต่อเนื่อง ไม่มีช่องระหว่าง
- (๕) “สมนันตรปัจจัย” คือ ปัจจัยโดยเป็นภาวะต่อเนื่องทันที
- (๖) “สหชาติปัจจัย” คือ ปัจจัยโดยเกิดร่วมกัน
- (๗) “อัญญมัญญปัจจัย” คือ ปัจจัยโดยอาศัยซึ่งกันและกัน
- (๘) “นิสสยปัจจัย” คือ ปัจจัยโดยเป็นที่อาศัย
- (๙) “อุปนิสสยปัจจัย” คือ ปัจจัยโดยเป็นเครื่องหนุนหรือกระตุ้นเร้า
- (๑๐) “ปุเรชาติปัจจัย” คือ ปัจจัยโดยเกิดก่อน
- (๑๑) “ปัจฉาชาติปัจจัย” คือ ปัจจัยโดยเกิดทีหลัง
- (๑๒) “อาเสวนปัจจัย” คือ ปัจจัยโดยการเข้าบ่อยหรือทำให้ชิน
- (๑๓) “กรรมปัจจัย” คือ ปัจจัยโดยเป็นกรรมคือเจตจำนง
- (๑๔) “วิปากปัจจัย” คือ ปัจจัยโดยเป็นวิบาก
- (๑๕) “อาหารปัจจัย” คือ ปัจจัยโดยเป็นอาหาร หรือเป็นเครื่องหล่อเลี้ยง
- (๑๖) “อินทริยปัจจัย” คือ ปัจจัยโดยเป็นเจ้าของ
- (๑๗) “ฉานปัจจัย” คือ ปัจจัยโดยภาวะจิตที่เป็นฉาน
- (๑๘) “มรรคปัจจัย” คือ ปัจจัยโดยเป็นมรรค
- (๑๙) “สัมปยุตตปัจจัย” คือ ปัจจัยโดยประกอบกัน
- (๒๐) “วิปยุตตปัจจัย” คือ ปัจจัยโดยแยกต่างหากกัน
- (๒๑) “อติปัจจัย” คือ ปัจจัยโดยต้องมีอยู่
- (๒๒) “นติปัจจัย” คือ ปัจจัยโดยต้องไม่มีอยู่
- (๒๓) “วิคตปัจจัย” คือ ปัจจัยโดยต้องปราศไป
- (๒๔) “อวิคตปัจจัย” คือ ปัจจัยโดยต้องไม่ปราศไป

ดังนั้น ในการปฏิบัติธรรมตามหลักพุทธศาสนานั้น ผู้ปฏิบัติธรรมมีความจำเป็นอย่างสูง ที่จะต้องประยุกต์องค์ความรู้ที่มีอยู่ทั้งหมดมาใช้จริงในทางสร้างสรรค์ เพื่อให้เป็นอุบายวิธีที่แยบยลในใจ ที่จะทำให้เข้าใจในหลักการของพระธรรม (พระอภิธรรม-ปฏิบัติศีลธรรม) และแนวทางประพฤติปฏิบัติที่ถูกต้องเหมาะสมแก่ธรรม ที่เรียกว่า “**ธัมมานุวัตรปฏิบัติ**” (ธัมมานุวัตรปฏิบัติ) ผู้ที่ประสบความสำเร็จในการศึกษาศาสตร์ทางโลกไม่ว่าจะเป็นศาสตร์สาขาใดก็ตาม ถ้ามีโอกาสได้ศึกษาถึงขั้นบัณฑิตศึกษา (ปริญญาโท-ปริญญาเอก) ที่มีการศึกษาอย่างแท้จริงหรือชนิดตั้งค้ำในศาสตร์ของตน (หลักสูตรทำวิทยานิพนธ์: Thesis or Dissertation Program) เพื่อใช้ความรู้ที่ได้รับมาใช้ในการประกอบอาชีพเลี้ยงตนอย่างสุจริต แต่ศาสตร์ทางโลกวิสัยทั้งหมดนั้น ไม่ใช่ความรู้หรือปัญญาที่จะช่วยให้หลุดพ้นจาก “**กิเลสทั้งหลายและกองทุกข์ทั้งปวง**” ที่เรียกว่า “**สังสารทุกข์แห่งภวัตรจักร**” ซึ่งมักจะเป็นการพอกพูนสะสมกิเลสมากกว่า (“**อกุศลวิตก ๓**” คือ **ความตริที่ เป็นอกุศล ความนึกคิดที่ไม่ดี** ได้แก่ **กามวิตก: ความตริในทางกาม ความนึกคิดในทางแสหาหรือพัวพันติดข้องในสิ่งสนองความอยาก ๑ พยาบาทวิตก: ความตริในทางพยาบาท ความนึกคิดที่ประกอบด้วยความขัดเคืองเพ่งมองในแง่ร้าย ๑ วิหิงสาวิตก: ความตริในทางเบียดเบียน ความนึกคิดในทางทำลาย ทำร้ายหรือก่อความเดือดร้อนแก่ผู้อื่น ๑**) เพราะฉะนั้น ศาสตร์หรือความรู้ทั้งหลายทางโลกที่ใช้เลี้ยงชีพไม่ว่าสุจริตหรือทุจริตก็ตาม ต่างก็เรียกว่า “**ดิรัจฉานวิชา**” ไม่ใช่ความรู้ที่ประเสริฐที่จะทำให้หลุดพ้นจากกิเลสทั้งหลายหรือทุกข์ทั้งปวงได้จริง ที่เรียกว่า “**อริยธรรม: อริยศีล-อริยสมาธิ-อริยปัญญา-อริยวิมุตติ**” หรือ “**อริยมรรค: อริยมรรคมีองค์ ๘-อริยสัจ ๔-มัคคญาณ ๔**” ซึ่งเป็นแนวคิดแนวทางปฏิบัติทางสายกลางแห่งปัญญา ที่เรียกว่า “**มัชฌิมาปฏิปทา**” ที่อริยบุคคลผู้บรรลู่ถึง “**อริยมรรค ๘**” และ “**สามัญผล ๔**” (พร้อมด้วย นิพพาน ๒ รวมทั้ง อาสวักขยญาณ) ย่อมมีปรีชาสามารถในการทำลาย “**ทิฏฐิ ๒-ทิฏฐิ ๓: ความเห็นถือผิด**” ๑ “**วิปลาส ๔: ความเห็นที่ผิดเพี้ยนจากความเป็นจริง**” ๑ “**ทีสุต ๒ อย่าง: ข้อประพฤติปฏิบัติที่เอียงสุด โด่ง**” ๑ “**อุปาทาน ๔: ความยึดมั่น ความถือมั่นด้วยอำนาจกิเลส ความยึดติดอันเนื่องมาแต่ตัณหา ผูกพันเอาตัวตนเป็นที่ตั้ง**” ๑ และประการสุดท้าย คือ “**อวิชชา ๔-อวิชชา ๘: ความไม่รู้จริง ความไม่รู้แจ้ง**” จนรวมถึง ความเชื่ออย่างผิดๆ ตาม “**ลัทธินอกพระพุทธศาสนา: ลัทธิกรรมเก่า-ลัทธิพระเป็นเจ้า-ลัทธิเสียงโชค**” พวกกิเลสตัณหาทั้งหมดที่กล่าวมาเป็นเหตุให้เกิด “**สังสารทุกข์แห่งภวัตรจักร**” นั่นคือ “**ผู้มีชาติ-พยาธิ-ชรามณะ-โสกะ-ปริเทวะ-ทุกข์-โทมนัส-อุปายาส เป็นธรรมดา**” ซึ่งหมายถึง เหล่า “**อวัชฌุชช-พลาปุชช**” คือ ผู้ไร้การศึกษาพระธรรมของพระสัมมาสัมพุทธศาสนาอย่างถูกต้อง เพราะฉะนั้น การพัฒนาทักษะการเรียนรู้ของตนจนถึงขั้นที่เรียกว่า “**อัตตสัมปทา: Self-Actualization**” คือ ความสามารถที่เข้าถึงศักยภาพแห่งจิตวิญญาณของตนด้วยการบำเพ็ญเพียรภาวนาตามแนวพระพุทธศาสนา (แต่อย่าไปเก่งมากเกินไป จนประกาศลัทธิศาสนาใหม่) หรือ เรียกอีกว่า “**พหุสัจจะ ๕: ความเป็นผู้ได้ศึกษาเล่าเรียนมาก**” หมายถึง ความเป็นผู้ได้ยินได้ฟังมาก ความเป็นผู้ได้เรียนรู้อันมาก หรือคงแก่เรียน ได้แก่ (๑) “**พหุสสุตา**” คือ ได้ยินได้ฟังมาก (๒) “**ชตา**” คือ ทรงจำไว้ได้ (๓) “**วจสา ปริจิตา**” คือ คล่องปาก (๔) “**มนสานุเปกขิตา**” คือ เจนใจ (๕) “**ทิฏฐิญา สุปฏิวิทูชา**” คือ ขบได้ด้วยทฤษฎี

เพราะฉะนั้น ปัญญาความรอบรู้ที่เกิดจากการบำเพ็ญเพียรภาวนา ทั้ง “สมาภาวนา” และ “วิปัสสนาภาวนา” นั้น ย่อมเป็นความรู้ที่เกิดจากความบริสุทธิ์หมดจดจากนิเวศน์หรือกิเลสทั้งหลาย (พระอรหันต์) นั่นคือ “ความเป็นพุทธะ” หมายถึง (๑) ผู้รู้ (๒) ผู้ตื่น (๓) ผู้เบิกบาน ที่ประกอบด้วยองค์มรรคในอริยมรรคทั้ง ๘ ประการ (อริยมรรคมีองค์ ๘: สัมมาทิฐิ-สัมมาสังกัปปะ-สัมมาวาจา-สัมมากรรม-สัมมาอาชีวะ-สัมมาวาชามะ-สัมมาสติ-สัมมาสมาธิ) ฉะนั้น คุณชาติความดีทั้งหลายย่อมเป็นบารมีวาสนาทำให้เป็น “พุทธะ” (ความเป็นพระพุทธรเจ้า) ที่ประกอบด้วย (๑) เวสัชชกรณธรรม ๕ และ (๒) อริยทรัพย์ ๗ ดังนี้

“เวสัชชกรณธรรม ๕” หมายถึง *กรรมทำความกล้าหาญ คุณธรรมที่ทำให้เกิดความกล้า* ได้แก่

- (๑) “ศรัทธา” คือ ความเชื่อที่มีเหตุผล มั่นใจในหลักที่ถือและในการดีที่ทำ
- (๒) “ศีล” คือ ความประพฤติถูกต้องดีงาม ไม่ผิดระเบียบวินัย ไม่ผิดศีลธรรม
- (๓) “พาหุสัจจะ” คือ ความเป็นผู้ได้ศึกษาเล่าเรียนมาก
- (๔) “วิริยารัมภะ” คือ ปรารถนาความเพียร คือ การที่ได้เริ่มลงมือทำความเพียรพยายามในกิจการนั้นๆ อยู่แล้วอย่างมั่นคงจริงจัง
- (๕) “ปัญญา” คือ ความรอบรู้ เข้าใจชัดในเหตุผล ดี ชั่ว ประโยชน์ มิใช่ประโยชน์ เป็นต้น รู้คิด รู้วินิจฉัย และรู้ที่จะจัดการ

“อริยทรัพย์ ๗” หมายถึง *ทรัพย์อันประเสริฐ ทรัพย์คือคุณธรรมประจำใจอย่างประเสริฐ* ได้แก่

- (๑) “ศรัทธา” คือ ความเชื่อที่มีเหตุผล มั่นใจในหลักที่ถือและในการดีที่ทำ
- (๒) “ศีล” คือ การรักษากายวาจาให้เรียบร้อย ประพฤติถูกต้องดีงาม
- (๓) “หิริ” คือ ความละอายใจต่อการทำความชั่ว
- (๔) “โอตตปปะ” คือ ความเกรงกลัวต่อความชั่ว
- (๕) “พาหุสัจจะ” คือ ความเป็นผู้ได้ศึกษาเล่าเรียนมาก
- (๖) “จาคะ” คือ ความเสียสละ เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่
- (๗) “ปัญญา” คือ ความรู้ความเข้าใจถ่องแท้ในเหตุผล ดีชั่ว ถูกผิด คุณโทษ ประโยชน์ มิใช่ประโยชน์ รู้คิด รู้พิจารณา และรู้ที่จะจัดทำ

ในประการสุดท้ายนี้ แนวทางในการศึกษาพระธรรมในพระพุทธศาสนานั้น เป็นเรื่องที่ยากแสนยากสำหรับผู้ที่ขาดความอดทน (ขันติสังวร) ความขยันหมั่นเพียร (วิริยสังวร) และ ความรู้รอบ (ปาฏิโมกขสังวร-สติสังวร-ญาณสังวร) แต่อย่างไรก็ตาม “ปัญญา” นั้น ย่อมสร้างขึ้นได้ ด้วยความขยันอดทนอย่างมีความแตกฉาน อันเป็นคุณสมบัติเบื้องต้นของบุคคลผู้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ ที่เรียกว่า “ปฏิสัมภิทูปัตตะ” ดังนี้

“ปฏิสัมภทา ๔” หมายถึง ปัญญาแตกฉาน ได้แก่

- (๑) “**อตัลปฏิสัมภทา**” คือ ปัญญาแตกฉานในอรรถ ปรึกษาแจ้งในความหมาย เห็นข้อธรรมหรือความย่อ ก็สามารถแยกแยะอธิบายขยายออกไปได้โดยพิสดาร เห็นเหตุอย่างหนึ่ง ก็สามารถคิดแยกแยะกระจายเชื่อมโยงต่อออกไปได้จนล่วงรู้ถึงผล
- (๒) “**ธัมมปฏิสัมภทา**” คือ ปัญญาแตกฉานในธรรม ปรึกษาแจ้งในหลัก เห็นอรรถอธิบายพิสดาร ก็สามารถจับใจความมาตั้งเป็นกระทู้หรือหัวข้อได้ เห็นผลอย่างหนึ่ง ก็สามารถสืบสาวกลับไปหาเหตุได้
- (๓) “**นิรุตติปฏิสัมภทา**” คือ ปัญญาแตกฉานในนิรุกติ ปรึกษาแจ้งในภาษา รู้ศัพท์ ถ้อยคำบัญญัติและภาษาต่างๆ เข้าใจใช้คำพูดชี้แจงให้ผู้อื่นเข้าใจและเห็นตามได้
- (๔) “**ปฏิภาณปฏิสัมภทา**” คือ ปัญญาแตกฉานในปฏิภาณ ปรึกษาแจ้งในความคิดทันการ มีไหวพริบซึมซาบในความรู้ที่มีอยู่ เอามาเชื่อมโยงเข้าสร้างความคิดและเหตุผลขึ้นใหม่ ใช้ประโยชน์ได้สับเหมาะ เข้ากับกรณีเข้ากับเหตุการณ์

ในปัญญาแตกฉานดังกล่าวนี้ ย่อมเกิดจากการเจริญภาวนาให้มาก ทำให้บ่อยเรื่อยๆ อย่างสืบเนื่อง ทำให้บริบูรณ์สมบูรณ์ ทำให้ปัญญาเจริญงอกงาม มีความพอกพูนด้วยอริยมรรคอย่างไพบูลย์ยิ่ง ความสำเร็จในทางธรรมจึงเป็นเรื่องที่ยิ่งใหญ่แห่งชีวิต เพราะเป็นสิ่งที่ประเสริฐสูงสุดเหนือวิสัยแห่งโลกทั้งปวง ยิ่งยิ่งใหญ่เท่าไร ยิ่งทำทนายและลำบาก ทั้งรู้ผลได้ช้า เท่านั้น ความมุ่งมั่นตั้งใจจริงด้วยแรงอธิษฐานที่แข็งแกร่งจึงเป็นองค์ประกอบที่สำคัญ เพื่อให้บรรลุปฏิเวธรู้แจ้งแทงตลอดถึงความตรัสรู้ซึ่ง “สัมโพธิญาณ: ปัญญาตรัสรู้” ฉะนั้น ความเป็นผู้รู้จำแนกแจกธรรม (แจกธรรมเมื่อมะขามสนามหลวงเพื่อสอบเปรียญ) ได้ ที่เรียกว่า “ธัมมวิจยะ: วิจัยธรรม” กล่าวโดยสรุป คือ การเจริญ “สัตตโพชฌังควิภาวนญาณ: โพชฌงค์ ๗” หมายถึง ญาณคือ ทำให้แจ้งซึ่งโพชฌงค์ ๗: สติสัมโพชฌงค์ ๑ ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ๑ วิริยสัมโพชฌงค์ ๑ ปีติสัมโพชฌงค์ ๑ ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ ๑ สมာธิสัมโพชฌงค์ ๑ อุเบกขาสัมโพชฌงค์ ๑ เพราะเกี่ยวข้องโดยตรงกับ “สัมโพธิญาณ: ปัญญาตรัสรู้” นั่นเอง ให้พิจารณาองค์ธรรมตรัสรู้ ดังนี้

“โพชฌงค์ ๗” หมายถึง ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้—องค์ธรรมตรัสรู้ ได้แก่

- (๑) “สติ” คือ **ความระลึกได้—สำนึกพร้อมอยู่—ใจอยู่กับกิจ—จิตอยู่กับเรื่อง** ข่อมทำให้เกิด “อุปฏฐาน” คือ สติชัด ประกอบด้วย “สัมปชัญญะ ๔”
- (๒) “สัมมวิจยะ” คือ **ความเพียรธรรม—ความสอดส่องสืบค้นธรรม—สามารถจำแนกแจกธรรมได้** ทำให้เกิด “ญาณ” คือ ความรู้ที่คมชัด
- (๓) “วิริยะ” คือ **ความเพียรบากบั่นเพื่อทำละชั่ว** ทำให้เกิด “ปัททกหะ” คือ ความเพียรที่พอดี ที่ตื่นตัวอยู่เป็นนิตย์ ขำระจิตมิให้มีนิราศ คือ “ชาคริยานุโยค” หรือ หมั่นประกอบกุศลธรรม คือ “กุศลธัมมานุโยค”
- (๔) “ปีติ” คือ **ความอิมใจ ความดื่มด่ำในใจ** ทำให้เกิด “อิโมกข์” คือ ศรัทธาแรงกล้าที่ทำให้ใจผ่องใสท่วมล้นอย่างยิ่ง
- (๕) “ปัสสัทธา” คือ **ความผ่อนคลายสงบเย็นกายใจ—ความอิมใจปลาบปลื้ม** ทำให้เกิด “สุข” (ปราโมทย์) คือ ความสุขฉ่ำชื่นทั่วทั้งตัวที่ประณีตอย่างยิ่ง
- (๖) “สมาธิ” คือ **ความมีใจตั้งมั่น—จิตสงบแน่วแน่ในอารมณ์เดียว—ไม่ฟุ้งซ่าน** ทำให้เกิด “จตุตถฌาน—อัปนาสมาธิ” คือ สมาธิที่แน่วแน่ หรือ “เอกัคคตา” คือ ความมีอารมณ์เป็นอันเดียวตามระดับชั้นฌานทั้ง ๔ จนเป็นสมาธิในวิปัสสนา
- (๗) “อุเบกขา” คือ **ความมีใจเป็นกลางที่ลงตัวสนิทเพราะเห็นตามเป็นจริง** ทำให้เกิด “ตัตถมัชฌัตตตา—ตัตถมัชฌัตตุเปกขา” คือ ความเป็นกลางในอารมณ์นั้นๆ ที่ผ่านเข้ามา ภาวะที่จิตและเจตสิกตั้งอยู่ในความเป็นกลาง

สำหรับในประเด็นนี้ ให้พิจารณาเรื่อง “ธรรมสมาธิ ๕” ประกอบด้วย “สัตตโพชฌังควิภาวนญาณ: โพชฌงค์ ๗” ซึ่งธรรมทั้ง ๕ หรือคุณสมบัติ ๕ ประการนี้ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสไว้ทั่วไปมากมาย เมื่อทรงแสดงการปฏิบัติธรรมที่ก้าวมาถึงขั้นเกิดความสำเร็จชัดเจน ต่อจากนี้ ผู้ปฏิบัติจะเดินหน้าไปสู่ (๑) การบรรลุผลของสมณะ นั่นคือ **การบรรลุได้ฌานสมาบัติ** หรือ (๒) การบรรลุผลของวิปัสสนา นั่นคือ **การบรรลุได้ปัญญาญาณ** แล้วแต่กรณี ดังนั้น จึงใช้เป็นเครื่องวัดผลการปฏิบัติขั้นตอนในระหว่างได้ดี และเป็นธรรมหรือคุณสมบัติสำคัญของจิตใจที่ทุกคนควรทำให้เกิดมีอยู่เสมอ ดังนี้

“**ธรรมสมาธิ ๕**” หมายถึง **ธรรมที่ทำให้เกิดความมั่นสนิทในธรรม** เกิดความมั่นใจในการปฏิบัติธรรม ถูกต้อง กำจัดความข้องใจสงสัยเสียได้ เมื่อเกิด “**ธรรมสมาธิ**” คือ ความมั่นสนิทในธรรม ก็จะเกิด “**จิตตสมาธิ**” คือ ความตั้งมั่นของจิตอันเป็น “**เอกัคคตาแห่งสมาธิ-จิตตสมาธิ**” ได้แก่

- (๑) “**ปราโมทย์**” คือ ความชื่นบานใจ ร่าเริงสดใส = “**อธิโมกข์**” (ข้อ ๑๐ ในเจตสิก ๕๒) คือ ความปลงใจหรือปึกใจในอารมณ์
- (๒) “**ปีติ**” คือ ความอิมใจ ความปลื้มใจ = “**ปีติ**” (ข้อ ๑๒ ในเจตสิก ๕๒) คือ ความปลาบปลื้มในอารมณ์ อิมใจ
- (๓) “**ปัสสัทธา**” คือ ความสงบเย็นกายใจ ความผ่อนคลายร้อนสบาย = “**กายปัสสัทธา**” (ข้อ ๓๕ ในเจตสิก ๕๒) คือ ความสงบแห่งกองเจตสิก กับ “**จิตตปัสสัทธา**” (ข้อ ๓๖ ในเจตสิก ๕๒) คือ ความสงบแห่งจิต
- (๔) “**สุข**” คือ ความรื่นใจไร้ความข้องขัด = “**ฉันทะ**” (ข้อ ๑๓ ในเจตสิก ๕๒) คือ ความพอใจในอารมณ์
- (๕) “**สมาธิ**” คือ ความสงบอยู่ตัวมั่นสนิทของจิตใจ ไม่มีสิ่งรบกวนเร้าระคาย = “**เอกัคคตา**” (ข้อ ๕ ในเจตสิก ๕๒) คือ ความมีอารมณ์เป็นอันเดียว

เพราะฉะนั้น องค์ธรรมเครื่องตรัสรู้ในธรรมทั้งหลายได้นั้น คือ “**โพชฌงค์ ๗**” กับ “**ธรรมสมาธิ ๕**” โดยมีธรรม ๔ ได้แก่ “**ปราโมทย์**” เกิดขึ้นในจิตใจก่อน อันเป็นปทัฏฐานให้เกิด “**ปีติ-ปัสสัทธา**” ทั้งใน “**โพชฌงค์ ๗**” และ “**ธรรมสมาธิ ๕**” พร้อมด้วยเกิด “**สุข**” ขึ้นในขณะที่ “**สติขัคคม: อุပ္ปฏฐาน**” ก่อนเกิด แล้วตามด้วย “**สมาธิ-เอกัคคตา**” ขึ้น ทั้งใน “**โพชฌงค์ ๗**” และ “**ธรรมสมาธิ ๕**” ดังนั้น “**สัตตโพชฌังควิภาวนญาณ**” นอกเหนือจาก องค์ธรรมเครื่องตรัสรู้ทั้ง ๗ ประการ (รวมทั้ง โโพธิปักขิยธรรม ๓๗) แล้ว ยังแฝงด้วย (๑) **ปราโมทย์** กับ (๒) **สุข** อันเป็นสัมปยุตตธรรมอีกส่วนหนึ่ง กล่าวอีกนัยหนึ่ง “**สมาธิในมรรค**” คือ “**สัมโพธิ**” (ความตรัสรู้) ที่ประกอบด้วยธรรม ๔ ดังนี้

- (๑) “**ธรรมสมาธิ ๕**” = **อธิโมกข์**
- (๒) “**รูปฌาน ๔**” = **อุเบกขา-เอกัคคตา**
- (๓) “**สติปัฏฐาน ๔**” = **สติสัมปชัญญะ-อุပ္ปฏฐาน-อภิญญา**
- (๔) “**โพชฌงค์ ๗**” = **สัมโพธิ**

ดังนั้น ทักษะกระบวนการคิดที่พิจารณาเห็นแจ้งแทงตลอดถึง “อริยมรรค-อุตตริมนุสสธรรม” (การบรรลุธรรมวิเศษในหมวด ฉาน วิโมกข์ สมาบัติ อภิญญา มรรค และ ผล) ได้นั้น ย่อมประกอบด้วย “ปฏิสัมภิทา ๔” คือ ปัญญาแตกฉาน เป็นธรรมเครื่องนำทางให้เกิดปัญญาต่างๆ อันมีสมุฏฐานมาจากการเจริญพอกพูนใน “อนุปุปพปฏิปทา” คือ ข้อประพฤติปฏิบัติที่ทำตามลำดับ ได้แก่ “อนุปัสสนา ๗-มหาวิปัสสนา ๑๘-การจำแนกอารมณ์ ๓๘-โพธิปักขิยธรรม ๓๗” กับ “อนุปุปพสิกขา” คือ ความเจริญงอกงามไพบูลย์ยิ่งด้วยปัญญาแห่งไตรสิกขา ได้แก่ “ศีล-สมาธิ-ปัญญา” รวมทั้ง “อนุปุปพกิริยา” แห่งรุกค้ำธรรมทั้ง ๑๓ ประการ อันสั่งสมเป็นปทัฏฐานในปัญญาบารมีแห่ง “อริยทรัพย์ ๗” ได้แก่ “ศรัทธา-ศีล-หิริ โอตตัปปะ-พหุสังจาจะ-จาคะ-ปัญญา” และเกิดผลานิสงส์ยิ่งใหญ่ คือ “ปฏิสัมภิทา ๔” คือ ปัญญาแตกฉาน อันเป็นภูมิแห่ง “ปฏิสัมภิตัปปัตตะ” ของพระอรหันตจีนาสพ ได้แก่ “อรรถปฏิสัมภิทา-ธัมมปฏิสัมภิทา-นิรุตติปฏิสัมภิทา-ปฏิภาณปฏิสัมภิทา” ดังนั้น การสังวร สำรวมระวัง ในกระทำการใดๆ ที่เป็นข้อประพฤติปฏิบัติที่เหมาะสมควรถูกต้องแก่ธรรม “ธัมมานุธัมมปฏิปทา” จึงเป็นเรื่องคุณสมบัติหรือคุณชาติความดีแห่งปัญญาทั้งใน ๗ ขณะแห่งอัทธา (กาล ๗ อย่าง) ได้แก่ (๑) “ก่อนทำ” คือ รู้อดีตอัทธานังงามในเบื้องต้น (๒) “ระหว่างทำ” คือ รู้ปัจจุบันนัทธานังงามในเบื้องกลาง และ (๓) “หลังทำ” คือ รู้อนาคตอัทธานังงามในเบื้องปลาย ที่เป็นภาวะจิตที่งดงามประเสริฐยิ่ง ที่ครอบงำได้ทั้ง “ศีล-สมาธิ-ปัญญา” หรือ “อริยมรรคมีองค์ ๘” อันคุณธรรมความดี ที่บ่งบอกถึงความเจริญงอกงาม ความบริบูรณ์สมบูรณ์ และความไพบูลย์อย่างยิ่ง ของความเป็นผู้เจริญแล้ว (ภาวิตัตต์) อันเป็นเรื่องธรรมดาปกติใน “ชีวิตแห่งความเป็นพุทธะ” ไม่ใช่เรื่องที่ฝืนใจประพฤติปฏิบัติ เดียวก็สุข เดียวก็ทุกข์ (สังสารทุกข์แห่งภวัจกร) ไม่เป็นไปตามธรรมชาติที่แท้จริงแห่ง “ความเป็นอริยะโสภณบุรุษ” เพราะฉะนั้น ผู้มีจิตใจประเสริฐด้วยกระแสแห่งอริยมรรค จึงเป็นบุคคลผู้เป็น “ชนผู้ไม่หลงทิศ” ชนนี้ได้เด็ดขาดทั้งตนเองและกิเลสทั้งหลายที่พวงด้วยกองทุกข์ทั้งปวง อันพระอริยะเจ้าทั้งหลายต่างสรรเสริญอย่างแน่นอน ทั้งหมดนี้ คือ ความจริงโดยปรมาตถ์.

